

KUNNSKAPSSTATUS OG FORSKNINGSBEHOV FOR INN PÅ TUNET

BENTE BERGET OG BJARNE O. BRAASTAD

Helse UMB - Universitetet for miljø- og biovitenskap

Institutt for husdyr- og akvakulturvitenskap
UNIVERSITETET FOR MILJØ- OG BIOVITENSKAP

Statens landbruksforvaltning
Norwegian Agricultural Authority

Kunnskapsstatus og forskningsbehov for Inn på tunet

Rapport utarbeidet på oppdrag fra Norges forskningsråd, Innovasjon Norge, NAV og Statens landbruksforvaltning, 2008.

Koordinator:

Bente Berget, Helse UMB / Institutt for husdyr- og akvakulturvitenskap, Universitetet for miljø- og biovitenskap

Prosjektleder:

Bjarne O. Braastad, Helse UMB / Institutt for husdyr- og akvakulturvitenskap, Universitetet for miljø- og biovitenskap

Referansegruppe:

Norges forskningsråd: Siri Anzjøn
Innovasjon Norge: Kjell Bruvoll
Landbruks- og matdepartementet: Silje Johnson
NAV: Gina Krogsvold
Sosial- og helsedirektoratet: Ingunn Grande
Det Kgl. Selskap for Norges Vel: Ragnhild Nyland
Norges bondelag: Svein Guldal
Norges bonde- og småbrukarlag: Sidsel Sandberg
Tilbydernettverket: Marianne Haugland
R Høgskolen i Lillehammer: Einar Strumse
Høgskolen i Nord-Trøndelag: Øyvind Lyngstad
Senter for bygdeforskning: Jostein Vik
Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning: Ellen Marie Forsberg
Ringerike kommune: Bjørg Nordanger
Fylkesmannen i Sør-Trøndelag: Kari Frøseth

Øvrige bidragsyttere:

Institutt for matematiske realfag og teknologi, UMB: Erling Krogh og Linda Jolly
Institutt for plante- og miljøvitenskap, UMB: Marianne Thorsen Gonzalez
Institutt for økonomi og ressursforvaltning, UMB: Sverre Grepperud og Eirik Romstad
Institutt for naturforvaltning, UMB: Sjur Baardsen
Institutt for husdyr- og akvakulturvitenskap: Ingeborg Pedersen og Hilde Hauge
Institutt for landskapsplanlegging, UMB: Helena Nordh
Kompetansesenteret for aldring og helse: Elin Aarø Strandli
Fylkesmannen i Nord-Trøndelag: Yngve Skaara
Fylkesmannen i Hedmark: Margrete Nøkleby
Det norske Skogselskap: Merete Larsmon
Mental Helse Sør-Trøndelag: Dagfinn Bjørgen

Forord

Universitetet for miljø- og biovitenskap (UMB), ved Helse UMB, har utarbeidet utredningen som viser utfordringer og forskningsbehov for Inn på tunet.

Handlingsplan (LMD 2007; <http://www.regjeringen.no/nb/dep/lmd/dok/rapporter-og-planer/Planer/2007/handlingsplan-for-inn-pa-tunet.html?id=511992>) for Inn på tunet-tjenesten, i regi av Innovasjon Norge, foreslår en rekke tiltak for å stimulere til utnyttelse av landbrukets ressurser som ikke bare omfatter produksjon av mat og råvarer, men som representerer tilbud knyttet til arbeidstrening, oppvekst- og omsorgstjenester.

Utarbeidelse av en kunnskapsstatus, som grunnlag for prioritering av forskningstemaer og oppbygging av ny kunnskap er et viktig grunnlag for videre samarbeid og synergieffekter mellom forskning og næringsutvikling innen dette brede feltet.

Arbeidet er finansiert av Innovasjon Norge, Norges forskningsråd, NAV: Opptappingsmidler fra satsingen på arbeid og psykisk helse i NAV og Forskningsmidler over Jordbruksavtalen.

En referansegruppe har bistått i arbeidet, blant annet gjennom deltakelse i en workshop i Ås 13. mai 2008. Sentrale problemstillinger knyttet til kunnskapsstatus og FoU-behov ble lagt fram og drøftet. Deltakerne representerte blant annet de relevante forskningsmiljøene, bruker-, kjøper- og tilbydergruppene (se 2.2 *Organisering og arbeidsformer*). I tillegg har en rekke andre forskere bidratt med tekstutkast til rapporten.

Alle bidragsyttere takkes for det arbeidet som er nedlagt. En spesiell takk til postdoktor Bente Berget som har koordinert arbeidet med utredningen og sørget for god framdrift, og til doktorgradsstipendiat Hilde Hauge som blant annet sørget for en godt planlagt og gjennomført workshop.

Ås, 30. juni 2008

Prof. Bjarne O. Braastad, UMB

Innhold

1	Sammendrag og prioriterte forskningsoppgaver	6
1.1	Bakgrunn	6
1.2	Omfang og struktur av ulike tiltak i Norge.....	7
1.3	Skog og annen natur som arena for rehabilitering, restitusjon og opplevelse.....	7
1.4	Gården som arena for læring, rehabilitering og aktivitet, inkl. terapeutiske tiltak.....	8
1.4.1	<i>Gården som pedagogisk ressurs</i>	8
1.4.2	<i>Terapeutisk hagebruk og dyreassisterte intervensjoner</i>	9
1.4.3	<i>Grønt arbeid - Arbeidstrening</i>	10
1.4.4	<i>Barnevern, psykisk utviklingshemmede og demente</i>	10
1.5	Motivasjon for IPT blant tilbydere, brukere, helsepersonell og pårørende	11
1.6	Tilbyder og kjøper av IPT – flaskehals og muligheter	12
1.7	Økonomiske analyser av IPT-tiltak	12
2	Mandat, organisering og arbeidsformer	14
2.1	Mandat	14
2.2	Organisering og arbeidsformer	14
3	Behovet for Inn på tunet (IPT)	15
4	Sentrale begreper - avgrensning og tolkning.....	16
4.1	Inn på Tunet.....	16
4.2	Grønn omsorg	17
4.3	Green care - brukt internasjonalt	17
4.4	Grønt arbeid	17
5	Offentlige dokumenter hvor IPT er omtalt.....	17
6	Europeisk rapport om forskningsbehov innen natur og menneskets helse	18
6.1	Betydningen av fokus på natur for helsepolitikken	18
6.2	Generelle forskningsbehov og krav til forskningen	19
7	Omfang og struktur av ulike tiltak i Norge	20
7.1	Gårdsstruktur og omfang av tilbud	20
7.2	IPT-bonden, karakteristika	22
7.3	Organisering av IPT-tiltak	22
7.3.1	<i>Nasjonalt nivå</i>	22
7.3.2	<i>Fylkesnivå</i>	23
7.3.3	<i>Kommunenivå</i>	23
7.3.4	<i>Standardisering, organisering og nettverk for IPT-tjenester</i>	24
7.3.5	<i>Forskningsbehov</i>	24
8	Omfang og struktur av ulike tiltak internasjonalt.....	24
8.1	Omfang av IPT-tiltak	24
8.2	Organisering av Grønn omsorg internasjonalt.....	26
8.2.1	<i>Farming for health</i>	26
8.2.2	<i>COST Action 866 Green care in agriculture</i>	26
9	Skog og annen natur som arena for rehabilitering, restitusjon og opplevelse.....	27
9.1	Naturen og landskapets betydning.....	27
9.1.1	<i>Forskningsbehov</i>	29
10	Gården som arena for læring, rehabilitering og aktivitet	30
10.1	Gården som pedagogisk ressurs (GSPR)	30
10.1.1	<i>Forskningsbehov</i>	33
10.2	Tilrettelagte aktiviteter for mennesker med psykiske lidelser	34
10.2.1	<i>Forskningsbehov</i>	36
10.3	Grønt arbeid – Inn på tunet som arbeidsmarkedstiltak	36

10.3.1	<i>Forskningsbehov</i>	39
10.4	Mennesker med psykisk utviklingshemming	39
10.4.1	<i>Forskningsbehov</i>	40
10.5	Barnevern	41
10.5.1	<i>Forskningsbehov</i>	41
10.6	Mennesker med demens	41
10.6.1	<i>Forskningsbehov</i>	44
11	Terapeutiske tiltak tilknyttet IPT	45
11.1	Terapeutisk hagebruk	45
11.1.1	<i>Forskningsbehov</i>	46
11.2	Dyreassisterte intervensjoner	47
11.2.1	<i>Forskningsbehov</i>	50
12	Motivasjon og holdninger til IPT blant tilbydere, brukere, helsepersonell og pårørende	51
12.1	Gårdbrukere	51
12.2	Brukere	52
12.3	Helsepersonell	54
12.4	Pårørende	54
12.5	Forskningsbehov	55
13	Tilbyder og kjøper av IPT – flaskehals og muligheter	55
13.1	Rammebetingelser og kvalitetssikring	55
13.1.1	<i>Forskningsbehov</i>	57
14	Økonomiske analyser av IPT-tiltak	57
14.1	Samfunnsøkonomi	57
14.1.1	<i>Forskningsbehov</i>	58
14.2	Gårdsøkonomi	58
14.2.1	<i>Forskningsbehov</i>	58
15	Referanseliste	60

1 Sammendrag og prioriterte forskningsoppgaver

1.1 Bakgrunn

I tråd med Landbruks- og matdepartementets strategi for forskning og forskningsbasert innovasjon 2007-2012, vil tilrettelegging for fortsatt vekst og utvikling i forbindelse med landbruksbaserte tjenester innen blant annet helse-, utdannings-, arbeidstrenings-, og omsorgssektoren være et prioritert område. Etter en bestilling fra Avtalepartene i jordbruket ble det i 2007 utarbeidet en Handlingsplan for Inn på tunet-tjenester, hvor et prioritert tiltak er utarbeiding av en rapport over kunnskapsstatus innen Inn på tunet i tillegg til å synliggjøre viktige forskningsområder i fremtiden.

Selv om det finnes flere evalueringsrapporter om tjenestetilbud innen Inn på tunet, samt spredt forskningsaktivitet i inn- og utland, er det et stort behov for forskningsbasert kunnskap. Det er behov for mulighetsanalyser for Inn på tunet i et vidt perspektiv der alle ressurser knyttet til landbruket tas med; fra skog og andre naturbaserte ressurser til bygninger, planter, husdyr og menneskelige ressurser.

Forskning på Inn på tunet støter lett på metodiske problemer relatert til ustandardiserte tiltak og uensartede brukergrupper, noe som krever at forskningen må være grundig og teoribasert. Det vil derfor være viktig å avklare hvilke målgrupper de ulike tiltakene er mest egnet for, hvilken struktur og dimensjon de enkelte tiltakene bør ha (utforming, varighet og hyppighet), hvilke effekter som kan oppnås på psykisk og fysisk helse, arbeidsevne, mestring, læring, kognitive funksjoner og livskvalitet, og hvorvidt de ulike gårdstilknyttede ressursene kan være mentalt restituerende.

Dokumentasjon av positive effekter er viktig for at dyreassistert terapi, terapeutisk hagebruk og pedagogiske tiltak på gårdsbruk skal bli fullt ut legitime og aksepterte metoder både hos helse-, sosial-, utdanningsmyndighetene og blant medisinsk og pedagogisk personell.

Det vil også være vesentlig å avdekke hvilken økonomisk verdsetting en kan gi ulike Inn på tunet-tjenester, samt hvilke helseøkonomiske virkninger disse tjenestene kan ha for kommuner og helseforetak.

Forskning på Inn på tunet betinger flerfaglig så vel som tverrfaglig forskning både på nasjonalt plan og gjennom internasjonalt samarbeid for å øke kvaliteten på forskningen. Det vil være behov for et mangfold av studier og metoder for å utvikle forskningsfeltet. Eksempler på dette er effektstudier med randomisert kontrollert design, longitudinelle studier for å se effekter av tiltakene over tid, kvalitative studier, utvikling av standardiserte og etterprøvbare intervensjoner, kartleggingsstudier av elementer i tiltakene som har størst betydning for mestring, arbeidsevne, livskvalitet, psykisk og fysisk helse for ulike brukergrupper, samt komplementære studier og studier for å analysere suksesskriterier og begrensninger med ulike metoder.

De høyest prioriterte forskningsbehovene som presenteres er valgt ut fra følgende kriterier: (i) de fremkommer i rapportens hoveddel og inkluderer forskning som må ligge til grunn for seinere forskning og (ii) de er prioritert av referansegruppen. Kulepunktene i sammendraget er ikke innbyrdes rangert.

Overordnede forskningsbehov er følgende:

- Innen nærstående vitenskapelige disipliner er det behov for et felles sett av teoretisk rammeverk og med utstrakt bruk av felles forskningsmetoder for å lette sammenlikning av resultater på tvers av disiplinene. All forskning innen IPT bør baseres på felles definisjoner av de ulike IPT-tjenester og brukergrupper.
- Terapeutisk anvendelse av menneskers kontakt med dyr og planter er for lite utforsket i forhold til de store potensielle fordelene dette har. Mekanismene som virker er for dårlig forstått.
- Det trengs en mer overbevisende kunnskapsbase om sammenhengen mellom kontakt med natur og menneskets helse og velvære. Forskningen bør analysere ulike mekanismer som virker i denne prosessen og undersøke effekter på ulike målgrupper.
- Studier av mer varierte tilbud innen Grønn omsorg, der deltakerne dels arbeider med dyr, planter, vedhogst og andre gårdsaktiviteter. Slike studier kan avdekke hvilke tilbud deltakerne verdsetter høyest og i hvilke former og doser.
- Analyse av kunnskaper, holdninger og motivasjon for ulike IPT-tilbud blant helsemedarbeidere, lærere, pårørende, brukergrupper og tilbydere.
- Analyse av hvilken betydning gårdbrukeren og hans/hennes familie, måltider og andre miljømessige aspekter ved IPT-tilbudet, har på helse og trivsel hos brukerne.
- Analyse av hvordan IPT-tilbudet kan utformes for å få mest mulig effekt i relasjon til ulike brukergrupper – og sett i forhold til alder, kjønn, etnisk bakgrunn og egen yrkesbakgrunn.
- Det er behov for økonomisk verdsetting av Inn på tunet-tiltak og hvilke helseøkonomiske gevinster tiltakene kan ha for kommuner og helseforetak.
- Siden forskningen på disse fagfeltene fortsatt er spredt, er det nødvendig å styrke internasjonale forskernettverk og internasjonalt forsknings samarbeid. COST og EUs 7. rammeprogram er blant de aktuelle plattformene for å få dette til.

1.2 Omfang og struktur av ulike tiltak i Norge

Landbruket er som tjenesteyter en av de mest fragmenterte næringene vi har. Landbruket vil derfor også ha lett for å ende opp med en form for tjenesteyting som mister evnen til å utnytte skala- og standardiseringsfordeler når det gjelder f.eks. kompetansebygging, informasjonsformidling, kontraktsutforming og profilering. I sektorer hvor fragmenterte tjenesteytere står overfor sterke kjøpergrupper, som f.eks. kommune eller fylkeskommune, vil det være spesielt viktig med både standardisering og organisering.

Prioriterte forskningsbehov:

- Kan en standardisering av tjenestetilbudene fra gårdene ha betydning for kvalitet, effektivitet og profilering av tjenestetilbudet innenfor IPT?
- Hvilke former for organisering kan sikre riktig standardisering, og hva vil forskjellene være for leveringskjeder og -former med og uten standardisering?

1.3 Skog og annen natur som arena for rehabilitering, restitusjon og opplevelse

Betydningen av natur og miljø for helse og trivsel innen IPT er tidligere lite undersøkt. Forskning bør derfor rettes mot ulike sider ved psykososiale og fysisk-miljømessige faktorer som kan hemme eller fremme helse og trivsel. Det er empirisk evidens til støtte for positive mentale effekter av aktiviteter og opplevelser i naturen (Attention Restoration Theory). Dette

er imidlertid ikke tidligere undersøkt i en IPT-setting. Typisk for rekreasjonsmiljøer er at de gir et godt utgangspunkt for bevegelse og for utforskning av miljøet. Viktigheten av fysisk aktivitet i naturomgivelser er understreket i Handlingsplanen for fysisk aktivitet (2005-2009), men det gjenstår mye arbeid med å dokumentere de faktiske effektene av disse aktivitetene på mentale prosesser (velvære, stress, holdninger etc.).

Prioriterte forskningsbehov:

- Dokumentasjon av hvorvidt det fysiske naturmiljøet (naturomgivelser og landskap) spiller en rolle for trivsel og velferd i medisinsk og psykologisk forstand.
- Forskning som måler affektive og kognitive prosesser og effekter av friluftaktiviteter relatert til IPT-tiltak og om disse aktiviteter gir bedret livskvalitet.
- Undersøkelser av hvorvidt og i hvilken form og dimensjon aktiviteter i tilknytning til Inn på tunet kan være mentalt restituerende.
- Forskning som undersøker variasjon i bruk av natur mellom ulike demografiske grupper, og innvandringsgrupper av første og annen generasjon.

1.4 Gården som arena for læring, rehabilitering og aktivitet, inkl. terapeutiske tiltak

1.4.1 Gården som pedagogisk ressurs

Erkjennelsen av at færre og færre skoleelever hadde egne erfaringer med veien fra jord til bord og betingelsene for bærekraftig samfunnsutvikling, førte til at prosjektet Levande Skule (1996-2000) ble etablert ved Norges landbrukshøgskole, nå UMB. Prosjektet ble deretter videreført under betegnelsen Gården som pedagogisk ressurs (GSPR) i form av videreutdanningskurs ved UMB og som en regional satsing i Nord-Trøndelag. Interessen for GSPR har vært i rask vekst de seinere årene, og mer enn 200 tiltak er etablert som et samarbeid mellom skole og gårdsbruk. GSPR er nå forankret i lærerutdanningen ved Høgskolen i Nord-Trøndelag, og i praktisk-pedagogisk utdanning i naturbruk ved UMB.

Bruk av gården som pedagogisk ressurs bygger på at elevenes læring skjer gjennom utførelsen av konkrete arbeidsoppgaver i landbruket og påfølgende refleksjon. Gården som pedagogisk ressurs er i sitt vesen en allmenndannende virksomhet. Evalueringer av slike prosjekter har vist at både lærerne og gårdbrukerne mente at elevene hadde fått et godt læringsutbytte av tiltakene både faglig og sosialt. Det er videre vist at veiledning gjennom tett voksenkontakt fra gårdbrukerne hadde stor betydning for elevenes sosiale utvikling. Mange lærere rapporterte at elevene ble roligere etter at de hadde vært på gården, og mente det kunne være et resultat av gode mestringsopplevelser.

Forskningsbasert dokumentasjon av effektene for elevene er et viktig fundament for å sikre stabil etterspørsel etter tilbud for bruk av gården som pedagogisk ressurs.

Prioriterte forskningsbehov:

- Et primært forskningsbehov er å kartlegge, dokumentere og presisere de allmenne kvalitetene som skapes gjennom de tilrettelagte aktivitetene på gården.
- Dokumentasjon av læringseffekter ved bruk av eksperimentelle og longitudinale studier i kombinasjon med kvalitative dybdeundersøkelser, samt spesialutviklede standardiserte tester.

- Analyser av personlige kvalifikasjoner hos elevene (nøyaktighet, ansvar, utholdenhet, pålitelighet, samarbeidsevne etc.) i tiltak på gård og sammenligne disse kvalifikasjonene med faglig læringsutbytte og utvikling av sosial kompetanse.
- Sammenligne generelle læreplanmål og kompetansemål i ulike fag med tilsvarende måloppnåelse i GSPR.

1.4.2 *Terapeutisk hagebruk og dyreassisterte intervensjoner*

Gårdsarbeid som rekreasjon og aktivitet har dype historiske røtter både nasjonalt og internasjonalt innen psykisk helsearbeid. Asyl betyr fristed, og det var en klar antakelse om at både det å *være i* rolige omgivelser og det å *gjøre* praktiske aktiviteter og handlinger i tilknytning til gårdsbruk, hadde en samlende og beroligende effekt på psyken. *Terapeutisk hagebruk (TH)* er den anbefalte norske betegnelsen på det som på engelsk kalles *horticultural therapy, therapeutic horticulture, social horticulture* eller *vocational horticulture*. De hagerelaterte terapeutiske tiltakene er tilrettelagt i forhold til brukerens personlige interesser, brukerens funksjonsnivå og de tilgjengelige ressursene på den aktuelle gården. Terapeutisk hagebruk (TH) har lange tradisjoner internasjonalt, men er ikke utviklet spesifikt knyttet til gården som arena. En omfattende mengde studier er gjennomført; kvalitative studier, surveys, kvasiekperimentelle studier og enkelte studier med randomiserte kontrollerte forsøk med små utvalg som vanskeliggjør generalisering. I praktisk bruk av Grønn omsorg på gårdsbruk er imidlertid arbeid med planter og hager vanlig. Forskningsbehovet innen gårdsbasert terapeutisk hagebruk er derfor stort.

Stell av husdyr var også sentrale aktiviteter ved de gamle norske asylene, og fortsatt er gårdsdrift med husdyr en del av aktivitetstilbudet ved store psykiatriske institusjoner i Europa. I dag brukes begrepet *dyreassistert terapi (DAT)*, på engelsk *Animal-assisted therapy (AAT)*, eller mer generelt *dyreassisterte intervensjoner (DAI)* der dette ikke er terapi i streng forstand, men et tilbud som kan ha terapeutisk effekt. Det er fire hovedområder som forskningen på DAT/DAI frem til nå har fokusert på: (i) fysiologiske effekter av interaksjon med dyr, (ii) dyr som sosial støtte og katalysator for å fremme kommunikasjon mellom mennesker, (iii) interaksjon med dyr for å fremme selvfølelse og mestring, og (iv) interaksjon med dyr for å fremme omsorgsevne og empati. Mesteparten av de dokumenterte effekter av dyr gjelder selskapsdyr som hund og katt. Bruk av hest har vist at ridning kan bidra til å utvikle sosiale ferdigheter. Det er imidlertid gjort få studier som dokumenterer hvorvidt en intervensjon med husdyr i landbruket kan gi mindre symptomer på angst, depresjon og andre psykiske lidelser. En doktoravhandling ved UMB basert på 3-måneders intervensjon med arbeid med storfe og sau for mennesker med ulike psykiske lidelser viste mindre grad av angst og økt mestringstro ved oppfølging et halvt år seinere i forhold til kontrollgruppen. Gruppen med stemningslidelser viste at økt arbeidsevne var positivt korrelert med reduksjon i angst og økt mestringsevne ved oppfølging. Schizofrene pasienter og mennesker med alvorlige personlighetsforstyrrelser fikk bedret arbeidsevne i form av økt intensitet og nøyaktighet i arbeidet med husdyr i løpet av intervensjonen.

Prioriterte forskningsbehov:

- Utvikling av standardiserte og etterprøvbare intervensjoner i terapeutisk hagebruk.
- Undersøke effekten av ulike typer terapeutiske hagebruksintervensjoner (restorative intervensjoner) på ulike psykiske lidelser og psykologiske problemer og prosesser, også som ledd i somatiske lidelser.
- Undersøke de ulike elementer i intervensjoner med dyr eller planter med tanke på identifisering av elementer som antas å mediere effekter på psykisk helse, velvære og

livskvalitet (egenskaper ved dyr og planter, landskap, sosialt miljø, gårdbruker, måltid).

- Studier av mekanismene i dyr-menneskeinteraksjoner med husdyr med bakgrunn i teorier knyttet til helsefag, psykologi, psykiatri og pedagogikk.
- Kontrollerte studier som måler ulike helserelevante effekter, atferd og fysiologi i interaksjon med husdyr.
- Langsgående studier av interaksjon med husdyr (follow-up) for å se endringer over tid.
- Studier for å analysere suksesskriterier og begrensninger med ulike forskningsmetoder, samt validering av måleinstrumenter.
- Studier av elementer i dyreassisterte intervensjoner som er komplementære med tradisjonelle terapeutiske intervensjoner.
- Studier av fysiologiske parametere i interaksjon med husdyr (oxytocin, endorfiner, dopamin, cortisol). Er dette parallelt til effekter med kjæledyr?

1.4.3 Grønt arbeid - Arbeidstrening

Grønt arbeid er et relativt nytt begrep innen IPT-tjenester og innebærer arbeidsmarkedstiltak på gårdsbruk i regi av NAV for personer med psykiske lidelser. Grønt arbeid har opphav i prosjektet Vilje Viser Vei – satsingen på arbeid og psykisk helse i NAV. Evalueringer og andre tilbakemeldinger har vist gode resultater av Grønt arbeid for denne brukergruppen, og i 2007 var det 60 tiltaksplasser. Tiltak som innebærer at atføringsarenaen er vanlige arbeidsplasser, hvor det gis individuelt tilpasset tilrettelegging og oppfølging over tid er de som er best egnet for at mennesker med psykiske lidelser greier å få jobb i det ordinære arbeidslivet. Nasjonal strategiplan for arbeid og psykisk helse peker på at mange i målgruppen har behov for behandlingstilbud parallelt med atføringsløpet for å kunne gjennomføre arbeidsmarkedstiltak. Rapporten ”Du må så før du høster” viser at gården representerer et mangfold og variasjon i spekteret av arbeidsmarkedstiltak, at den setter terapeutiske effekter av kontakt med dyr og natur inn i en arbeidslivssammenheng, og gir muligheter for mestring og utvikling. Omsorg for dyr ble fremhevet som en av de viktigste egenskapene ved tiltakene. Virksomheten på en gård har en familiær karakter som kombinerer sosial- og arbeidstrening. Det finnes to ulike modeller for samarbeid mellom gård og NAV; (i) Gården kan være underleverandør til en kommunal eller privat tiltaksarrangør (oftest en arbeidsmarkedsbedrift); (ii) Gården kan være selvstendig ekstern leverandør med avtale direkte med NAV.

Prioriterte forskningsbehov:

Forskningsbehovene nevnt innen psykiske lidelser har også relevans for Grønt arbeid. I tillegg bør fremtidig forskning fokusere på følgende temaer:

- Effektstudier av helserelevante parametere (mestring, arbeidsevne, sosial atferd) og livskvalitet.
- Kvalitative og longitudinale brukerundersøkelser av Grønt arbeid.
- Studier for å analysere elementer ved gården som kartlegger gårdens egenskaper som en reell arbeidstreningarena og overgangen fra Grønt arbeid-tiltak til ordinært arbeid.
- Studier for å utvikle nye modeller for gården som arbeidsmarkedsbedrift.

1.4.4 Barnevern, psykisk utviklingshemmede og demente

Det er hittil gjort ikke gjort noen norske studier når det gjelder IPT i forhold til barnevern. Den teoretiske forankringen av IPT-tilbud innen barnevern kan sannsynligvis være parallell til mekanismer innen dyreassisterte intervensjoner og terapeutisk hagebruk.

Helsepersonell som arbeider med mennesker med psykisk utviklingshemming uttrykker ofte at deres brukere er mer sosialt isolert nå enn før HVPU-reformen, da brukerne ble flyttet fra store institusjoner til boliger i hjemkommunene. Dagliglivet er altfor ofte preget av mangel på variert stimulering som kan bli opphav til både somatiske og mentalt negative tilstander og sykdommer. Det er vist at arbeid med husdyr ga psykisk utviklingshemmede bedret evne til ansvarsfølelse, struktur og utholdenhet i en arbeidssituasjon. Døve multihandikappet psykisk utviklingshemmende i Østerrike fikk økt konsentrasjon, oppmerksomhet og viste stor glede av fysisk kontakt med dyra.

I dag finnes det ca 68.000 personer med demens i Norge, og tallet vil øke jevnt i åra framover. I St. meld. nr. 25 (Mestring, mulighet og mening 2005-2006) annonseres en helhetlig demensplan som skal gjelde frem til 2015. Tilbud om dagaktiviteter framstår som det manglende mellomleddet i omsorgskjeden, og her er IPT-tilbud aktuelle. Behovet for innleggelse i sykehjem kan utsettes i betydelig grad ved gode avlastningstilbud (11-15 måneder). Det tar tid før man ser resultater av tiltakene på mental fungering, men dagtilbud på gård for personer med demens har vist seg å stimulere til aktivitet, opplevelser og sosialt samvær. Erfaringene fra dagtilbud på gård er så gode at det bør utprøves et tilbud som også kan dekke behovet for korttidsavlastning på døgnbasis.

Prioriterte forskningsbehov:

- Siden det mangler norske studier når det gjelder IPT-tiltak for barn tilknyttet barnevern, vil det være av stor betydning å initiere internasjonalt samarbeid for å analysere ulike elementer i gårdstilknyttede aktiviteter som kan ha positiv betydning for barns identitetsutvikling og hvilke av disse elementene som har spesiell betydning for barn med vanskelige oppvekstvilkår.
- Studier av barn med hjelpetiltak (forsterkningstiltak). Gir gårdsmiljø en bedre stabiliserende effekt enn andre miljøer når barnet er tilbake i hverdagssituasjonen?
- Systematisk kartlegging og evaluering av prosessene bak, og effektene av, psykisk utviklingshemmedes aktiviteter i naturmiljø.
- Fremtidig forskning innen demens bør fokusere på effekter av gården som arena for kognitiv fungering og mestring. Kartlegging av pårørendes belastning i forhold til omsorgsoppgaver og IPT-aktiviteter målt ved *Pårørende stress skala*.

1.5 Motivasjon for IPT blant tilbydere, brukere, helsepersonell og pårørende

De kartleggingsundersøkelsene av tilbydergruppen som hittil er utført viser at et av hovedmotivene for å tilby IPT-tiltak var å øke inntjeningen på gården, men det å utvikle gode aktivitetstilbud for brukerne med muligheter for mestring og aktivitet ble også fremhevet som svært motiverende.

De få brukerundersøkelsene som hittil er foretatt blant brukere med psykiske lidelser viser at brukerne oppga høy trivsel med tiltakene, at de var tilpasset den enkeltes ønsker, behov og funksjonsevne, muligheter for en mindre passiv tilværelse, sosial kontakt og muligheter for å lære nye ting. Noen opplevde at tiltakene ga generell kvalifisering og økt grad av mestring på områder som kan overføres til generelt arbeidsliv, mens andre oppga at egen yrkesmessige interesse ikke var i samsvar med tiltaket, men fungerte greit i kraft av mangel på andre tilbud.

Det er gjort svært få forskningsbaserte studier av helsepersonells motivasjon og holdninger til Inn på tunet/ Grønn omsorg både nasjonalt og internasjonalt. En norsk studie av terapeuter for

mennesker med psykiske lidelser som deltok i en intervensjon med husdyr viste at terapeutene i stor grad trodde at husdyr kunne bidra positivt til ordinær terapi og bidra positivt til utvikling av bedret interaksjon med andre mennesker. Det ble ikke funnet forskjeller mellom de ulike profesjonene, men de kvinnelige terapeutene var mer positive enn sine mannlige kollegaer.

En nasjonal kartleggingsstudie blant 474 foresatte til barn i grunnskolen som deltok i tiltak med gården som pedagogisk ressurs viste at foreldrene syntes det var gledelig at skolen la opp opplæringen slik at ungene fikk mer frisk luft, kontakt med natur og praktiske ”knagger” å henge teoristoffet på. Foreldrene trodde ikke at barna tapte mye tid til viktig teoristoff når de var på gården og var positive til at samarbeidet mellom gård og skole skulle videreføres.

Prioriterte forskningsbehov:

- Analyse av gårdbrukerens holdninger overfor IPT; hvorfor starter de opp, hvorfor blir de i sektoren eller hvorfor slutter de med IPT?
- Kartlegge forskjeller mellom kjønn og øvrige demografiske variabler blant ulike brukergrupper i forhold til interesse og motivasjon for ulike intervensjoner og hvordan dette påvirker bruken av slike tiltak.
- Kartlegge kjennskap, holdninger og motivasjon for IPT-tiltak blant ulike helsefaglige profesjoner, pedagoger og pårørende, samt hvilke elementer i tiltakene som antas å ha terapeutiske, pedagogiske og atferdsmessige effekter.

1.6 Tilbyder og kjøper av IPT – flaskehals og muligheter

En videreutvikling av Inn på tunet som tjenestetilbud forutsetter at man definerer og spesifiserer grønne tjenester på en tydelig måte, som både tilfredsstillende tilbyders, kjøpers og brukers krav. Kvaliteten på tilbudet er avhengig av en rekke faktorer, inklusive personlige kvaliteter hos tilbyderen. I forbindelse med kvalitetsstrategier og arbeidet med å sikre og oppmuntre til en kontinuerlig forbedring av tjenestene i samarbeid med brukere, pårørende og frivillige samarbeidspartnere, kan det være behov for et felles system som gjør kvaliteten på tilbudet synlig og målbar, basert på relevante kvalitetsindikatorer. Å utvikle en fungerende styringsmodell for grønne helsetjenester vil være et viktig moment i denne sammenhengen. Gode kontrakter og kvalitetssikringsprogram må skrives slik at de forstås av forskjellige kulturer samtidig som de må ha en innretning som gir de riktige insentivene både for tilbydere og etterspørere av IPT-tjenester. Dette vil innebære en evaluering av ulike kontrakters egnethet til å oppnå relevante samfunnmessige mål som kvalitet, kostnadsbevissthet og lave transaksjonskostnader kombinert med en tilfredsstillende rekruttering av gårdsbruk som ønsker å tilby slike tjenester. Krav til lønnsomhet og tilbud av IPT-tjenester av høy nok kvalitet kan kreve gode og langsiktige avtaler mellom selgere og kjøpere av disse tjenestene

Prioriterte forskningsbehov:

- Analyse av hvilke insentiver som skapes av ulike typer kontrakter.
- Analyser av utfordringer og problemer ved fravær av langvarige kontrakter.

1.7 Økonomiske analyser av IPT-tiltak

Tjenester som tilbys utenfor velfungerende marked bør underkastes samfunnsøkonomiske analyser for å sikre at ressursbruken står i et rimelig forhold til de samfunnmessige gevinster. Kostnadsanalyser kan gjennomføres ved å sammenligne de beregnede samfunnsøkonomiske

kostnadene ved IPT-tjenester med deres bedriftsøkonomiske kostnader og med kostnader for tjenester som står i et konkurranseforhold til IPT-tjenester. Økonomiske evalueringsanalyser representerer en metodikk som både tar hensyn til de samfunnsøkonomiske kostnader og de samfunnsøkonomiske velferdseffektene av ulike typer tjenester. Denne typen av analyser er relevante for IPT-tjenester, men krever, for å kunne gjennomføres, at det allerede eksisterer forskningsbasert kunnskap omkring styrken på effektsiden. Et bedre alternativ er å anvende såkalte generiske deskriptive system som måler effektene vurdert via preferanser enten i form av monetære enheter (betalingsvillighet) eller i form av “nytte-ekvivalenter”. Økonomiske evalueringsanalyser av IPT-tjenester kan informere beslutningstakere på en systematisk og konsistent måte og gi dem mulighet til å kunne sammenligne og rangere ulike tiltak.

Det er gjennomført få undersøkelser i Norge på de driftsøkonomiske sidene ved IPT-tjenester. De undersøkelser som er gjort tyder på stor variasjon i økonomi, måte tjenestene blir organisert på, samt omfang og varighet av tilbudene.

Prioriterte forskningsbehov:

- Identifisere, måle og kvantifisere kommunenes kostnader ved kjøp av ulike IPT-tjenester fra landbruket relativt til kostnadene ved tradisjonell tjenesteproduksjon.
- Prinsipielle analyser av de økonomiske insentivene som foreligger for å stimulere til nyrekruttering og videreføring av IPT-tilbud.
- Regnskapsundersøkelser på gårder med IPT-tjenester (over flere perioder), for å få et inntrykk av gårdenes totaløkonomi og avdekke hvor mye IPT utgjør av de totale inntektene på gården, og for å se IPT-aktivitetene i sammenheng med øvrig aktivitet på gården.
- Utvikle en relevant metodikk for prising av IPT-tjenester som er nødvendig for å kunne sette verdi på tjenestene som de tilbyr.

2 Mandat, organisering og arbeidsformer

2.1 Mandat

I 2007 ble det i regi av Innovasjon Norge, på bestilling av avtalepartene i jordbruket, utarbeidet en Handlingsplan for Inn på tunet-tjenester (LMD 2007). Et prioritert tiltak i Handlingsplanen er utarbeidelse av en rapport over kunnskapsstatus innen feltet som grunnlag for prioritering av forskningstemaer og oppbygning av ny kunnskap.

Norges forskningsråd ga i oppnevningbrev av 11. januar 2008 mandat til Universitetet for miljø- og biovitenskap (UMB) ved UMBs helsesatsing (Helse UMB) å utrede en nasjonal kunnskapsstatus og beskrive viktige forskningsbehov innen Inn på tunet (IPT). I mandatet poengteres at den nasjonale kunnskapsstatusen også skal omfatte viktige internasjonale samarbeids- og nettverksutfordringer. Spesifisert er nordisk samarbeid og de europeiske nettverkene COST 866 *Green care in agriculture* og COST E39 *Forest, trees, and human health and wellbeing*.

I mandatet påpekes det at utviklingen av tilbud knyttet til IPT i størst mulig grad skal være kunnskapsbasert. Det er mange aktører og mange behov for kunnskapsproduksjon som etterspørres. Eksempler på dette er ulike brukergruppers behov, utforming av ulike tiltak, effekter av ulike former for terapi og arbeidstrening, og hvilke målgrupper tiltakene kan være best egnet for. Også for tilbydere av tjenestene og offentlige etaters kjøp av disse er det behov for kunnskap om organisering og ulike økonomiske vurderinger.

Inn på tunet-tjenestene omfatter en stor faglig bredde med varierte tilbud og aktiviteter, blant annet knyttet til arbeidstrening, mestring og læring. Rapporten har i størst mulig grad forsøkt å fange opp denne faglige bredden, som kjennetegnes ved tverrfaglig samarbeid mellom en lang rekke disipliner. Dette omfatter i første rekke landbruksfag, pedagogikk, ressursøkonomi, helseøkonomi, psykiatri, psykologi, geriatri, ergoterapi, landskapsarkitektur, landskapsøkologi og sosiologi. Rapporten skal danne et grunnlag for videre faglig samarbeid og bidra til synergieffekter mellom forskning og næringsutvikling.

Målgrupper for rapporten er Norges forskningsråd, programstyrene, andre forskningsfond, forskere som er aktuelle prosjektsøkere innen Inn på tunet, samt landbruksnæringen og deres organisasjoner.

2.2 Organisering og arbeidsformer

Det ble ikke oppnevnt noen formell styringsgruppe for utredningen. Norges forskningsråd, ved Siri Anzjøn, har hatt det overordnede ansvaret for gjennomføringen av dette tiltaket i Handlingsplanen for IPT. Prosjektleder har vært professor Bjarne O. Braastad, Universitetet for miljø- og biovitenskap (UMB). Postdoktor Bente Berget ved UMB har vært koordinator for arbeidet med ansvar for å skrive sammen rapporten. PhD stipendiat Hilde Hauge, også ved UMB, har bidratt med innhenting av datamateriell i tillegg til å delta i planleggingen av en workshop som ble gjennomført 13. mai 2008 ved UMB.

En referansegruppe ble oppnevnt for å bistå i arbeidet med rapporten, og UMB fikk i oppdrag å oppnevne denne. Gruppen har hatt representasjon fra øvrige relevante forskningsmiljøer, samt bruker-, kjøper- og tilbydergruppen. Referansegruppen har bidratt med aktuell faglitteratur til kunnskapsstatusen i tillegg til skriftlige innspill på forskningsbehov. Totalt har

gruppen bestått av 14 personer. Følgende deltagere og institusjoner har utgjort referansegruppen:

Kjell Bruvoll, Innovasjon Norge, Silje Johnson, Landbruks- og matdepartementet, Ingunn Grande, Sosial- og helsedirektoratet, Nina Glomsrud Saxrud, Norges bondelag (ble erstattet av Svein Guldal), Kari Frøseth, Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Gina Krogs vold, NAV, Sidsel Sandberg, Norges bonde- og småbrukarlag, Marianne Haugland, tilbydernetverket, Einar Strumse, Høgskolen i Lillehammer, Øyvind Lyngstad, Høgskolen i Nord-Trøndelag, Jostein Vik, Bygdeforskning, Ellen Marie Forsberg, Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning, Bjørg Nordanger, Ringerike kommune og Ragnhild Nyland, Det Kgl. Selskap for Norges Vel.

Innspill til teksten i rapporten er i tillegg utarbeidet av forskere ved UMB tilknyttet Helse UMB, forskergruppe Natur, helse og livskvalitet. Sentrale bidragsyttere ved UMB har vært Erling Krogh og Linda Jolly, Institutt for matematiske realfag og teknologi, om gården som pedagogisk ressurs, Marianne Thorsen Gonzalez, Institutt for plante- og miljøvitenskap, om terapeutisk hagebruk, Sverre Grepperud og Eirik Romstad, Institutt for økonomi og ressursforvaltning, om helseøkonomi og ressursøkonomi, Sjur Baardsen, Institutt for naturforvaltning, om bruk av skog og andre naturbaserte ressurser, Helena Nordh, Institutt for landskapsplanlegging, om landskapets betydning, Ingeborg Pedersen, Hilde Hauge, Bjarne O. Braastad og Bente Berget, Institutt for husdyr- og akvakulturvitenskap om hhv. tilrettelagte aktiviteter for mennesker med psykiske lidelser, terapiridning, internasjonalt samarbeid og dyreassistert terapi. Elin Aarø Strandli, Kompetansesenteret for aldring og helse har bidratt med innspill til Inn på tunet tjenester for mennesker med demens, Yngve Skaara, Fylkesmannen i Nord-Trøndelag har bidratt med innspill til tiltak for barn tilknyttet barnevernet, Margrete Nøkleby, Fylkesmannen i Hedmark og Merete Larsmon, Det norske Skogselskap om bruk av skog som rehabiliterende tiltak, og Dagfinn Bjørgen, Mental Helse Sør-Trøndelag har gitt innspill med utgangspunkt i brukerperspektivet.

Alle bidragsyttere takkes for viktige innspill og tekstforslag.

Det har ikke vært avholdt formelle møter i referansegruppen, men det ble avholdt en workshop ved UMB 13. mai 2008. Formålet med workshop'en var å få faglige innspill til rapporten både fra referansegruppen og øvrige fagpersoner ved UMB og andre institusjoner, samt å diskutere aktuelle momenter. Ca. 40 personer deltok.

Selv om koordinatoren har bidratt til en mest mulig enhetlig presentasjonsform, vil teksten bære preg av noe ulik språkføring. Referansegruppen står imidlertid samlet bak det faglige innholdet og forskningsbehovene.

3 Behovet for Inn på tunet (IPT)

Landbruket representerer ressurser langt utover produksjon av mat og råvarer. Inn på tunet er et eksempel på dette. For å stimulere til utvikling av landbrukets uutnyttede ressurser innen dette området, ble det gjennom jordbruksoppkjøret 2006 gjort en bestilling til Innovasjon Norge om å utarbeide en handlingsplan for Inn på tunet næringen. Inn på tunet er en næring i sterk vekst, samtidig som ulike brukergrupper med spesielle behov for helse, omsorg, tilrettelagt læring og sysselsetting øker i samfunnet. I Norge i dag er det omlag 65 000

personer med diagnosen demens, og det vil anslagsvis i 2020 være 25 % flere personer med demens enn i dag (Engedal & Haugen 2005). Tall fra Statistisk sentralbyrå (Lien & Kleven 2006) viser at 8-900 000 personer i yrkesaktiv alder står utenfor, i utkanten av, eller er midlertidig ute av arbeidslivet. For en firedel av disse er psykiske lidelser/problemer en vesentlig årsak til dette, og trenden er en økende andel med psykiske lidelser både blant sykemeldte og uføretrygdede. Erfaringer fra prosjektet Vilje Viser Vei – satsingen på arbeid og psykisk helse i NAV viser at personer med psykiske lidelser oftere enn andre har behov for kartleggings- og avklaringsperioder av lengre varighet, tett oppfølging med kontinuitet og målrettet bruk av arbeidsrettede tiltak for integrering i ordinært arbeidsliv. Parallelt er det behov for tilbud med jobbmestring som kan bidra til at folk kommer inn i og beholder arbeid.

Bak de oppgitte tallene ligger mye personlig lidelse og økonomisk bistand. Vesentlig å spørre blir: Hvilke særtrekk ved IPT kan bidra til å sikre trygge, virkningsfulle og gode tjenester for oppvekst/skole, arbeidstrening, helse og sosialsektor? Følgende momenter er av betydning:

- Tverrfaglig/flerfaglig samarbeid for å løse oppgaver innen oppvekst/skole, arbeid, helse-, og sosialsektor basert på gårdens ressurser og omgivelser.
- Gårdslivet bidrar med struktur, rutiner og forutsigbare rammer i hverdagen.
- Lavterskeltilbud med muligheter for mestring og arbeidstrening i trygge omgivelser.
- Få personer å forholde seg til (oftest bonden/ektefelle evt. assistent).
- Flere ulike aktiviteter å velge mellom basert på den enkelte brukers behov og forutsetninger.
- Nærhet til natur, dyr og planter med muligheter for sanseopplevelser samt å oppleve årstidsvariasjoner og rytmer.
- Salutogenetisk tilnærming, sense of coherence (bygger på det ”friske” i mennesket)
- Økt verdiskapning og inntjening fra gårdsdrifta.
- Levende bygder og sysselsetting i distriktene.

4 Sentrale begreper - avgrensning og tolkning

4.1 Inn på Tunet

Inn på tunet ble innført som begrep og logo i 2001 med undertittelen ”Gården som ressurs for opplærings-, helse og sosialsektor”. Det var det Nasjonale prosjektet for Inn på tunet, ledet av daværende fylkesmann Tora Aasland, som utviklet og tok det i bruk (2002). Bakgrunnen var behovet for en felles betegnelse som dekket mangfoldet av tilbud som tilbys med gården og omgivelsene som arena.

I handlingsplanen for Inn på tunet (2007) er følgende definisjon gjeldende: *”Inn på tunet (IPT) er tilrettelagte tilbud på gårdsbruk som omfatter tilbud til alle aldersgrupper. Dette er i hovedsak tjenestetilbud som foregår i nært samarbeid med oppvekst/skole-, helse- og sosialsektor i kommunen”*. Gården som pedagogisk ressurs (GSPR) inngår i IPT-begrepet. Tilbudene kan gjelde både enkeltmennesker eller grupper. Felles for IPT-tiltakene er at det skal foregå jordbruksaktivitet (jord og skogsdrift, plante- og husdyrproduksjon) på gården. Dette innebærer en avgrensning mot besøksgårder som tenderer mot reiseliv. Det samme gjelder ”eventgårder” som har tilbud innen opplevelse, teambygging og lignende.

Gårdsmiljøet gir mange muligheter for aktiviteter der stell av dyr og planter, skjøtsel av skog og kulturlandskap og vedlikehold av maskiner og bygningsmasse utgjør aktivitetsgrunnlaget. Mange IPT-tilbud gir imidlertid også andre aktivitetstilbud som ikke direkte er knyttet til gårdsdriften, som snekring, baking, husflid og salg av slike produkter.

4.2 Grønn omsorg

Bakgrunnen for Inn på tunet var at begrepet skulle passe de mange ulike brukergruppene som benytter tilrettelagte tilbud på gård. Omsorgsbegrepet, som inngikk i det da mest brukte begrepet *Grønn omsorg*, var ikke like egnet for alle, som gårdsbarnehage eller tilbud til enkeltelever, grupper eller klasser i skolen. Fortsatt brukes begrepene om hverandre, og innen helse og omsorgstjenesten er Grønn omsorg det mest vanlige begrepet.

4.3 Green care - brukt internasjonalt

Internasjonalt er ikke Inn på tunet et kjent begrep. Her brukes begrepet Green care, som er definert som følger: "Green care is the utilization of agricultural farms - the animals, the plants, the garden, the forest, and the landscape - as a base for promoting human mental and physical health, as well as quality of life, for a variety of client groups" (Hassink & van Dijk 2006). Dette gjelder i første rekke mennesker med psykiske lidelser, rusmisbrukere, psykisk utviklingshemmende, mennesker med utbrenthet og ungdom og eldre med sosiale vansker. Det beskrives videre at Green care "may not be pure therapy but extensive experiences suggest they may have therapeutic value" (Hassink & van Dijk 2006).

4.4 Grønt arbeid

Grønt arbeid er et relativt nytt begrep innen IPT-tjenester og er arbeidsrettede tilbud med utgangspunkt i gårdens ressurser i regi av NAV for personer med psykiske lidelser. Grønt arbeid har opphav i prosjektet Vilje Viser Vei – satsingen på arbeid og psykisk helse i NAV. Disse tiltaksplassene er i dag øremerket og finansiert av midler over Nasjonal strategiplan for arbeid og psykisk helse 2007 - 2012.

5 Offentlige dokumenter hvor IPT er omtalt

Det er pr. i dag en rekke dokumenter hvor begrepet Grønn omsorg eller IPT er omtalt eller nevnt. I det følgende gis en oversikt over disse med aktuelle sitater:

Landbruks- og matdepartementet

- **Handlingsplan for Inn på tunet (september 2007)**

Dette er LMDs handlingsplan for Inn på tunet, utviklet av møtearena Inn på tunet i Innovasjon Norge og deretter godkjent av departementet. Denne rapporten over Kunnskapsstatus og forskningsbehov for Inn på tunet utgjør ett av de prioriterte tiltakene i handlingsplanen.

- **St.prop. nr. 1 (2006-2007)** Under punkt 1.3 Hovudelement i landbruks- og matpolitikken:

”Samla sett er det ein stor tenesteproduksjon i landbruket ut over den tradisjonelle landbruksproduksjonen. Dette femnar om grønt reiseliv, *Inn på tunet-tiltak* og andre tiltak for velferd og folkehelse som gjennomførast i tilknytning til landbruket. Slik verksemd utgjer ein viktig del av inntektsgrunnlaget på mange gardsbruk og departementet legg opp til å forsterke innsatsen på dette området”.

- **St. prop. nr. 1 (2007-2008)** Under punkt 1.3 Hovudelement i landbruks- og matpolitikken:

”*Inn på tunet-tenester* bør bli ein viktig og prioritert del av tenestetilbodet innan helse-, omsorgs- og utdanningssektoren. Dette blir no følgt opp gjennom m.a. kvalitetssikringssystem og auka kunnskap og kompetanse i næringa”.

Helse- og omsorgsdepartementet

- **Handlingsplanen for fysisk aktivitet (2005-2009)**

”som ledd i oppfølgingen innen sosial- og helsetjenesten kan det være aktuelt å videreutvikle den *grønne omsorgen* i landbruket slik at flest mulig potensielle brukergupper får et tilbud om aktivisering på gårdsbruk” (s. 66).

- **St. meld. nr. 25 (2005-2006) Mestring, muligheter og mening. Framtidas omsorgsutfordringer**

”Grønn omsorg handler om meningsfylt hverdag, aktivitet og arbeid tilpasset ulike behov for gården som utgangspunkt. Gården tilrettelegges for opplæring og tilbud innen helse- og sosialsektoren og kan tilby meningsfylte aktiviteter, mestringsopplevelser og læring gjennom praktiske og sansefylte opplevelser” (s. 103).

- **Sosial- og helsedirektoratet IS-1332 (2005)**

”Inn på tunet er et tiltak der gårder tilrettelegges for opplærings- samt helse- og omsorgssektoren. Meningsfylte aktiviteter uten arbeidspress, tilrettelagt for læring og mestring gjennom praktiske og sansefylte opplevelser tilbys ” (s. 20).

6 Europeisk rapport om forskningsbehov innen natur og menneskets helse

6.1 Betydningen av fokus på natur for helsepolitikken

Det er utarbeidet en europeisk rapport om kunnskapsstatus og forskningsbehov vedrørende effekter av natur på menneskers helse (COST Strategic Workshop ”Health and the Natural Outdoors”, Larnaca, 19-21 April 2007). COST står for European Cooperation in the field of Scientific and Technical Research, og finansierer forskernettverk innen rammen av European Science Foundation, der også Norge er medlem. Workshopen var et samarbeid mellom to COST Actions: E39 ”Forests, Trees and Human Health and Wellbeing” og 866 ”Green Care in Agriculture” (se også kap. 6.2.2). Målet med rapporten er å øke kunnskapen om aktuelle og potensielle bidrag til menneskets helse fra landbruk og skogbruk utenom selve primærproduksjonen, samt å synliggjøre dette potensialet slik at det kan utfylle aktuelle helseplaner

innen EU-kommisjonen. Rapporten ble utformet på en workshop med bidrag fra 40 forskere, derav tre fra Norge, innen en rekke fagdisipliner, og den er tilgjengelig i elektronisk form: http://www.umb.no/statisk/greencare/general/strategic_workshop_final_report.pdf. Mye av innholdet i rapporten har relevans for IPT.

COST-rapporten dekker følgende hovedtemaer: Et nytt perspektiv på menneskers helse og velvære ved å utnytte positiv kontakt med naturen; dyr-menneskeinteraksjoner og Grønn omsorg; terapeutiske interaksjoner med planter og landskap, terapeutisk hagebruk og økoterapi; tilgjengelighet til grønne områder og helseeffektene av dette; natur og helse i menneskers bosettinger; samt helsepolitikk og helseøkonomi innen disse temaene. Hovedkonklusjonen var at en naturbasert tilnærming med vekt på salutogene effekter av naturelementer kan bidra vesentlig til å nå helsemålene i Europa, ved å sikre at mennesker har tilgang til natur i dagliglivet og at natur kan inngå som en integrert del av helse- og omsorgstjenestene. For å kunne utnytte fordelene med en slik naturbasert tilnærming, er det behov for mer effektiv koordinering og kommunikasjon av eksisterende kunnskap og forståelse, kombinert med økt investering i ny forskning. Dagens begrensede omfang av forskningsbasert dokumentasjon hemmer samarbeidet mellom landbrukssektoren og medisinsk/helsefaglig sektor, og forsinker prosessene med å inkludere den naturbaserte tilnærmingen i helsepolitikken i Europa.

6.2 Generelle forskningsbehov og krav til forskningen

Rapporten fra COST Strategic Workshop legger vekt på disse generelle momentene når det gjelder forskningsbehovene (kun momenter av relevans for IPT er nevnt her):

- Det trengs en mer overbevisende kunnskapsbase om sammenhengen mellom kontakt med natur og menneskets helse og velvære. Forskningen bør analysere ulike mekanismer som virker i denne prosessen og undersøke effekter på ulike målgrupper.
- Spørsmål om helseeffekter av kontakt med natur bør inkluderes i nasjonale helseundersøkelser.
- Ny forskning bør baseres på en fullstendig oversikt over tidligere studier. Omfattende forskning er utført, men spredt på en rekke felter. Det bør foretas kryssreferanser mot annen forskning innen helseomsorg og epidemiologi.
- Framtidig forskning krever et felles teoretisk rammeverk og mer robuste forskningsmetoder. Det finnes allerede enkelte studier av høy kvalitet, men en bredere anvendelse av rigorøse metoder vil lede til en større aksept i medisinske og humanistiske fagmiljøer. Et felles rammeverk, felles definisjoner og felles metoder gjør det lettere å sammenlikne resultater på tvers av vitenskapelige disipliner.
- Terapeutisk anvendelse av menneskers kontakt med dyr og planter er for lite utforsket i forhold til de store potensielle fordelene dette har. Mekanismene som virker er for dårlig forstått.
- Tverrfaglig forskning og forskning på tvers av sektorer trengs, bl.a. innen helsefordeler av kontakt med natur.
- Siden forskningen på disse områdene fortsatt er spredt, er det nødvendig å styrke internasjonale forskernettverk og internasjonalt forskningssamarbeid. COST og EUs 7. rammeprogram er blant de aktuelle plattformene for å få dette til.

7 Omfang og struktur av ulike tiltak i Norge

7.1 Gårdsstruktur og omfang av tilbud

Det verserer noe ulike tall for antall gårdsbruk som tilbyr IPT-tjenester. Basert på registreringer fra Bygdeforskning (Fjeldavli & Meistad 2004) og NILF (Stokke & Rye 2007) er det litt i overkant av 650 gårdsbruk som tilbyr slike tilbud.

I den nevnte rapporten fra NILF ble det foretatt fylkesvise registreringer for å kartlegge utbredelsen og organiseringen av Inn på tunet i de ulike fylkene. Undersøkelsen ble foretatt ved telefonintervju av IPT-ansvarlig ved Fylkesmannens landbruksavdeling (FMLA) i alle fylker. Gårdbrukerne ble i tillegg også bedt om å redegjøre for oppstart og driften av IPT-aktiviteten på gården sin. Disse opplysningene ble foretatt med telefonintervju av seks av de utvalgte gårdbrukere. Den nasjonale kartleggingen til Fjeldavli & Meistad (2004) omfattet en spørreundersøkelse til samtlige gårdbrukere med IPT-tjenester til offentlig sektor gjennom helse-, sosial- og/ eller skolesektor. Av den totale populasjonen på 789 personer returnerte 327 ferdig utfylte spørreskjema (svarprosent på 40,7), som er grunnlaget for tallberegningene.

I det følgende gis en oversikt over omfanget av tilbudene på fylkesnivå, samt en beskrivelse av sentrale demografiske data av gårdbrukerne i den nasjonale kartleggingen. En mer oppdatert oversikt over disse funnene eksisterer ikke pr. dato, men Landbrukets Utredningskontor er i 2008 gitt i oppdrag av Norges bondelag å framskaffe mer sikre, oppdaterte data. Dette vil være verdifullt som bakgrunn for framtidig forskning innen IPT.

En fylkesvis oversikt er gjengitt i tabell 1, og viser at IPT-tilbud finnes over hele landet (Stokke & Rye 2007).

Tabell 1. Omfang av Inn på tunet tilbud i de ulike fylkene (omfatter ikke Grønt arbeid i regi av NAV) (Stokke & Rye 2007):

Fylker	Antall tilbydere av inn på tunet
Østfold	40
Akershus/Oslo	40
Hedmark	40
Oppland	50
Buskerud	50
Vestfold	30
Telemark	25
Aust-Agder	15
Vest-Agder	10
Rogaland	50
Hordaland	60
Sogn og Fjordane	50
Møre og Romsdal	25
Sør-Trøndelag	60
Nord-Trøndelag	35
Nordland	50
Troms	35
Finnmark	10
Hele landet	675

I tillegg har NAV 60 Vilje Viser Vei tiltaksplasser på Grønt arbeid. Fosterhjem og lignende avlastningstilbud ble holdt utenfor i undersøkelsen, det samme er privatpleie. Vi ser av undersøkelsen at det er Hordaland som topper med flest tilbud, mens Vest- Agder og Finnmark har færrest tilbud. Tabell 2 angir en oversikt over målgruppene for tilbudene.

Tabell 2. Målgrupper for IPT-tilbudene i prosent av gårdsbrukene (N=327) (Fjeldavli & Meistad 2004).

Målgruppe	Prosent
Førskolebarn	24
Skoleelever generelt	44
Barn i barnevernet	39
Psykisk utviklingshemmede	25
Autister	11
Fysisk utviklingshemmede	14
Mennesker med psykiske lidelser	37
Mennesker med andre sykdommer el. lidelser	10
Arbeidsløse	6
Mennesker på attføring/omskolering/rehabilitering	10
Mennesker med lærevansker	23
Mennesker med rusproblemer	8
Mennesker innen kriminalomsorgen	3
Barn med atferdsvansker/tilpasningsvansker	32
Eldre	4
Innvandrere	8
Andre	5

Kategorien andre omfatter 4H, barneselskap, familiegård, seter og ungdomshjem. Det går frem at det er 802 tilbud blant respondentene. Dette indikerer at de fleste IPT-tiltakene har tilbud til flere brukergrupper. Tabellen viser også at de fleste tilbudene er gård/skole samarbeid. Samlebetegnelsen for disse tiltakene er gården som pedagogisk ressurs (GSPR), og omfatter både allmennpedagogiske og spesialrettede tiltak.

Kartleggingen viste videre at 50 % av tiltakene rettet seg mot enkeltpersoner mens 4 av 10 tiltak omfattet både mot enkeltpersoner og klasser/grupper. Kun et fåtall av tilbudene rettet seg kun mot skoleklasser og grupper. Omlag 60 % av tiltakene var dagtilbud, mens 24 % hadde både dag og døgntilbud. Heldøgntilbud var i første rekke tiltak for barn tilknyttet barnevernet.

De fleste av tiltakene hadde et omfang av 4-6 timer daglig (60 %), og den vanligste besøksfrekvensen var 2-5 dager pr. uke. I 3 av 4 tilfeller var det mellom 1 og 5 brukere daglig. Dette harmonerer også med funnene i masteroppgaven til Ingeborg Hønsen (2005), hvor 70 % av psykiatritiltakene hadde opptil 5 pasienter og inntil 20 timer pr. uke.

I følge kartleggingsstudien til Fjeldavli & Meistad (2004) var 80 % av aktivitetene knyttet til fjøs og driftsbygninger, og arbeid med dyr var mest utbredt. Det er også verdt å merke seg at om lag halvparten av tjenestene tilbyr utendørs aktiviteter i tilknytning til utmark/skog/vann, noe som tilsier at omgrensende arealer til gårdstunet var benyttet i mange tiltak.

7.2 IPT-bonden, karakteristika

Både studien til Hønsen (2005) og den nasjonale kartleggingsundersøkelsen til Fjeldavli & Meistad (2004) viste at omlag 2 av 3 tilbydere var kvinner. I Hønsen's studie var 72 % av gårdbrukerne mellom 40 og 60 år, mens bare 2,7 % var over 60 år. Dette harmonerer også med Landbruksundersøkelsen 2003 (Norsk Landbrukssamvirke 2004). Ser man på utdanningsnivå, viste begge studiene at ca. 50 % av tilbyderne hadde videregående utdanning som sin høyeste utdanning, mens ca. 40 % hadde høyere utdanning. Bare 1 av 10 hadde utdanning kun på grunnskolenivå. Dette er et høyere utdanningsnivå enn gjennomsnittet av ordinære bønder (Rye & Spilling 2004).

I begge de nevnte undersøkelsene hadde 80 % av gårdbrukerne startet med IPT/ Grønn omsorg som tilleggsnæring til ordinær drift på gården, mens kun 13 % hadde startet opp gårdsdrift for å etablere slike tilbud.

For Grønt arbeid tiltakene er det et krav at det skal være en allsidig drift på gården slik at brukerne kan få en reell arbeidstrening. Dette medfører at det ofte er ektefellen på Grønt arbeid gårdene som har egnet kompetanse og som også driver tiltaket. Det er en økende grad av tilbydere som blir arbeidsledere i det daglige etter å ha fått den nødvendig opplæring av tiltaarrangørene som de er underleverandør til.

7.3 Organisering av IPT-tiltak

7.3.1 Nasjonalt nivå

Det eksisterer pr. i dag ingen felles nasjonal organisering av IPT-tilbydere. I rapporten fra det nasjonale prosjektet (2000-2002) ble det anbefalt å nedsette en interdepartemental styringsgruppe hvor Landbruks- og matdepartementet (LMD) burde ha sekretariats- og oppfølgingsansvar. I forlengelse av dette opprettet LMD en tverrdepartemental arbeidsgruppe som skulle koordinere tilsagnsdokumenter og lignende oppgaver. Denne arbeidsgruppen kom ikke ordentlig i gang. Isteden ble den erstattet av en faglig møtearena for Inn på tunet i Innovasjon Norge. Arenaen har en rådgivende funksjon og skal formidle viktige problemstillinger og utfordringer innen Inn på tunet. Sentrale oppgaver er å initiere utredninger, analyser, tiltaksplaner og utviklingsprosjekter i samsvar med arenaens formål. Andre viktige oppgaver er å gi innspill til Innovasjon Norges- og Landbruks- og matdepartementets strategier, handlingsplaner og politikk for næringsutvikling.

Det nasjonale prosjektet anbefalte i sin sluttrapport å bevilge midler til videreføring av nettstedet www.innpaatumet.no i regi av Norges Vel. Nettstedet fungerer i dag som et nasjonalt knutepunkt og formidler viktig kompetanse i form av publikasjoner, veileder for tilbydere, eksempler på tiltak og en aktivitetsoversikt. Det er også opprettet et veiledningspanel samt idé- og diskusjonsforum. Erfaringene med nettstedet er at enkelttilbydere og andre aktører bruker nettstedet aktivt, og at mange tilretteleggere/kursarrangører henter sitt materiell derfra i sitt formidlings- og veiledningsarbeid (Nyland 2005).

7.3.2 Fylkesnivå

I studien til NILF (Stokke & Rye 2007) viste det seg at Inn på tunet hadde ulik prioritet og organisering i de ulike fylkene. I flere fylker hadde en medarbeider hos Fylkesmannens landbruksavdeling (FMLA) en fast stillingsandel avsatt til å følge opp IPT, mens andre fylker ikke hadde avsatt spesiell ressurs til å arbeide med disse tiltakene. Fylkene hadde også svært ulike erfaringer med formelt nettverk/interesseorganisasjon for gårdbrukerne som tilbyr disse tjenestene.

Undersøkelsen viste også at flere av de IPT-ansvarlige hos Fylkesmannen oppfattet kommunen som en brems for etablering av tilbud, og at kommunene lett oppfattet FLMA som et talerør for landbruket og dermed ikke hadde fokus på effekten på brukerne av tilbudene. Enkelte FMLA'er jobbet derfor mer direkte inn mot helseavdelingen hos fylkesmannen og mot helse- og skole på kommunalt nivå for å bevisstgjøre disse om mulighetene med IPT.

Flere av fylkene bevilget litt BU-midler til kommunene for å få disse til å vurdere IPT-tiltak og implementere disse tiltakene i egne planer. Buskerud ble nevnt som et eksempel på dette, hvor kommunene ble støttet med inntil kr. 50.000, noe som har resultert i at flere kommuner har kartlagt tilbudene og forankret disse i kommunale planer.

Når det gjelder samarbeid på tvers av organisasjoner og forvaltning har FMLA i Hedmark deltatt i InterReg-prosjektene "Hälsa över gröne gränser" og "Gränslöst Grön Finnskog". "Hälsa över gröne gränser" var et samarbeidsprosjekt mellom Dalarna og Hedmark hvor langtidssykemeldte fikk løsningsfokuseret veiledning i kombinasjon med praktisk arbeide eller aktiviteter i skog og natur. Utgangspunktet for prosjektet var erfaringer fra Grøna trappan, Bra til skogs og Grøna jobbet i Sverige og Inn på tunet i Norge. "Gränslöst Grön Finnskog" rettet seg mot personer som var langtidsledige eller mottok sosialstønad i begge land, og var et samarbeidstiltak mellom landbruksorganisasjoner, skogselskap, NAV-Hedmark, Arbetsförmedlingen i Sverige samt kommuner på norsk og svensk side. I Hedmark har 80 % av deltakerne som startet i prosjektet høsten 2006 nå kommet tilbake i utdanning eller fått jobb.

7.3.3 Kommunenivå

Det pågår pr. i dag en del kommunale prosjekter. Dette gjelder både enkeltstående kommuner og flere kommuner i samarbeid med felles prosjektleder. En oppdatert oversikt over kommunale prosjekter er å finne på nettstedet www.innpaatumet.no.

Det er i dag tre hovedmodeller for samarbeid mellom tilbyder og kjøper av IPT-tjenester:

- Gårdbrukeren kan være ansatt i kommunen med lønn og andre godtgjørelser (mat, transport, utstyr og husleie).
- Gården kan være tjenesteleverandør til kommunen enten med eksterne avtaler direkte mot kommunen eller som underleverandør til en kommunal eller privat tiltaksarrangør (oftest en arbeidsmarkedsbedrift).
- Kommunen leier bygninger og arealer av gårdbrukeren og har selv ansatte på gården.

En nærmere beskrivelse av disse modellene i tilknytning til Grønt arbeid er gitt i kap. 11.2.2

7.3.4 Standardisering, organisering og nettverk for IPT-tjenester

Innenfor moderne tjenestevirksomheter har standardisering og differensiering vært to av de viktigste drivkreftene: standardisering for å kunne kommunisere effektivt med brukere/markede og differensiering for å tilby individuell tilpasning, valgmuligheter osv. Begge temaer synes å være viktige for videreutviklingen av en betydelig IPT-aktivitet i norsk landbruk, og det forsøkes ulike løsninger.

Landbruket er som tjenesteyter en av de mest fragmenterte næringene vi har. Landbruket vil derfor også ha lett for å ende opp med en form for tjenesteyting som mister evnen til å utnytte skala- og standardiseringsfordeler når det gjelder f.eks. kompetansebygging, informasjonsformidling, anskaffelser av utstyr/produksjonskapital, kontraktsutforming og profilering.

For å realisere slike standardiserings- eller skalafordeler, må imidlertid tjenesteyterne organisere seg og det bør etableres formelle eller uformelle nettverk. Innen annen tjenesteyting finnes det flere modeller som f.eks. integrert, vertikalt eierskap (grossisten, eier, detaljisten), franchise (en eier og tilbyr konsept, kompetansetjenester, innkjøp osv) og felles interesseorganisasjoner á la Norsk gardsmat e.l.

I sektorer hvor fragmenterte tjenesteytere står overfor sterke kjøpergrupper, som f.eks. kommune eller fylkeskommune, kan det være spesielt viktig med både standardisering og organisering. Samtidig er det vanskelig å utvikle organisasjonsmodeller som ivaretar ulike aktørers behov for særegenhet og fleksibilitet. Her kan det vises til f.eks. utfordringene med å organisere turistnæringen i Norge slik at man utnytter skalafordeler i markedsføring, tjenestetilbud osv. NAV har ivaretatt standardisering i sine tiltak ved at de fleste tilbydere er underleverandør til etablerte tiltaksarrangører.

7.3.5 Forskningsbehov

Basert på eksisterende evalueringer av dagens organisering av IPT-tiltak vil det være aktuelt å fokusere fremtid forskning på følgende tema:

- Hvordan utforme hensiktsmessige nettverk for IPT-tjenester i landbruket basert på gode nettverks- og organisasjonsmodeller?
- Kan en standardisering av tjenestetilbudene fra gårdene ha betydning for kvalitet, effektivitet og profilering av tjenestetilbudet innenfor IPT?
- Hvilke former for organisering kan sikre riktig standardisering, og hva vil forskjellene være for leveringskjeder og -former med og uten standardisering?

8 Omfang og struktur av ulike tiltak internasjonalt

8.1 Omfang av IPT-tiltak

Det meste av internasjonal litteratur som omhandler struktur og omfang av tiltak for ulike brukergrupper er samlet i en bok redigert av Hassink & van Dijk (2006) med tittelen: "Farming for health. Green Care Farming Across Europe and the United States of America".

Nedenfor gis en kort redegjørelse over omfang og brukergrupper av Green Care i noen europeiske land.

Tabell 3. Omfang og brukergrupper i noen europeiske land utenom Norge (Hassink & Van Dijk 2006).

Land	Omfang	Tiltak	Brukergruppe
Nederland	700	Private gårdsbruk og gårdsbruk tilknyttet helseinstitusjoner	Mennesker med psykisk utviklingshemming, mennesker med rusproblemer, mennesker med psykiske lidelser, mennesker med demens, langtidssykemeldte
UK	> 800 tiltak hvorav 45 er private gårdsbruk	Social and Therapeutic Horticulture (STH) kolonihager, bynære gårder, private gårder	Mennesker med psykiske lidelser, mennesker med fysisk utviklingshemming, mennesker med lærevansker, minoritetsgrupper
Østerrike	250	Private gårdsbruk, gårdsbruk tilknyttet helseinstitusjoner og skoler	Mennesker med psykisk utviklingshemming, mennesker med psykiske lidelser
Tyskland	170	De fleste tilknyttet institusjoner (vernede bedrifter)	Mennesker med psykisk utviklingshemming, mennesker med rusproblemer
Irland	90	De fleste tilknyttet institusjoner	Ulike brukergrupper
Flandern (flamsk del av Belgia)	260	Hovedsakelig private gårdsbruk	Mennesker med psykisk utviklingshemming, ungdommer med atferdsproblemer, eldre

Oppsummert er den største variasjonen mellom landene hvorvidt tiltakene er private gårdsbruk eller om de er knyttet til eksisterende institusjoner. Land hvor private gårdsbruk dominerer Grønn omsorg er foruten Norge, Nederland og Belgia (Flandern). I Tyskland og Irland er tjenestene hovedsakelig knyttet til ulike institusjoner, mens i Italia er de fleste tiltakene organisert som kooperativer hvor brukergruppen hovedsakelig er rekruttert fra sosialektor og får lønn i tilknytning til tiltakene. I Sverige dominerer terapeutisk hagebruk, ”healing gardens” og landskapsrettede aktiviteter, mens i Finland er terapiridning noe utbredt.

Totalt sett dominerer hagebruksrettede tiltak, og det er svært få land hvor bruk av dyr i terapi og aktivitet er en dominerende del av tjenestetilbudet.

De fleste land har ikke uventet en stor variasjon i brukergruppen. Mer overraskende er det imidlertid at mellom 70 og 80 % av brukerne er menn (Hassink 2007).

8.2 Organisering av Grønn omsorg internasjonalt

8.2.1 *Farming for health*

Begrepet *Farming for health* ble lansert i 2004 i forbindelse med opprettelsen av Community of Practice (CoP, <http://www.farmingforhealth.org>), og er et nettverk av praktikere, kjøpere av IPT-tjenester og forskere i ulike land i Europa og USA. Farming for health er definert som følger: "Farming for health comprises a wide spectrum of different kinds of social agriculture in different countries, including social farming or Green Care and the specific use of plants, landscapes, gardens and farm animals in therapy or in a recreative setting in order to improve well-being or to reach pre-defined goals". Hovedmålet med organisasjonen er i første rekke utveksling av kunnskap og erfaringer med Grønn omsorg internasjonalt, i tillegg til å arbeide frem felles forståelse av ulike aspekter av Grønn omsorg. Et annet mål er å bidra til utvikling av forskningsrelaterte tema inne Grønn omsorg. Det har hittil blitt gjennomført tre konferanser; i Nederland 2005, i Norge i 2006 og i Belgia i 2007, og det planlegges en konferanse i Italia høsten 2008.

8.2.2 *COST Action 866 Green care in agriculture*

En annen organisering av internasjonalt samarbeid er COST Action 866 "Green care in agriculture" som er et europeisk nettverk av forskere med målsetting å utvikle multidisiplinær forskning innen Grønn omsorg med basis i fagområder som biologi, medisin og andre helserelaterte fag. Det er særlig forskning som bidrar til å utvikle teoretiske rammeverk og metodikk som er vektlagt. I tillegg skal forskningen også rette seg mot økonomiske, politiske og forvaltningsmessige aspekter av Grønn omsorg. Nettverket har derfor tre arbeidsgrupper, (Working Groups): WG1 Health effects of Green care, WG2 Economics of Green care, WG3 Policies related to Green care. Pr. i dag utgjør nettverket 110 forskere fra 19 land (se: <http://www.umb.no/23851>), og et eget nettsted er opprettet www.umb.no/greencare. Leder er prof. Bjarne Braastad, Helse UMB. COST Action 866 var med og utarbeidet rapporten om forskningsbehov under COST Strategic Workshop "Health and the Natural Outdoors" (jfr. kap. 4). Nedenfor følger en kort oversikt over noen forskningsprosjekter i de deltakende landene. Enkeltprosjektene blir finansiert nasjonalt, med unntak av ett EU-prosjekt (SoFar).

Finland:

- Effektstudier av grønne omgivelser for velvære til eldre mennesker
- Bruk av hager i undervisning for grunnskoleelever

Tyskland:

- Deltagelse i EU-prosjektet SoFar (Social farming - Social Services on Multifunctional Farms) med målsetting å undersøke multifunksjonalitet i "Social farming", samt konservering av natur, landskap og agrodiversitet

Italia:

- Studier med dyreassistert terapi og hagebruksterapi rettet mot mennesker med psykiske lidelser.

Nederland:

- Deltakelse i SoFar-prosjektet.
- Helhetlige studier av gårdsbruk og institusjoner med grønn omsorg, inkl. helseeffekter.
- Studier av demente.

Slovenia:

- Studier i tilknytning til social farming i et multifunksjonalt perspektiv.

Sveits:

- Studier av menneskers behov og forhold til natur og landskap.

UK:

- Studie av helsemessige gevinster av fysisk aktivitet i grønnomgivelser.
- Studie for å evaluere tiltak med grønn omsorg i behandling av personlighetsforstyrrelser.
- Studie for å evaluere tilknytning til natur som terapeutisk tiltak.
- Studie for å utvikle metoder for å måle effekter av naturbaserte intervensjoner (hagebruk) for ulike brukergrupper med mentale lidelser.

For mer informasjon om de vitenskapelige fagmiljøene innen grønn omsorg, se <http://www.umb.no/25251>

9 Skog og annen natur som arena for rehabilitering, restitusjon og opplevelse

9.1 Naturen og landskapets betydning

Innen landskapsarkitektur og miljøpsykologi er det en voksende interesse for landskapets positive betydning for menneskers helse. Miljøpsykologi kan defineres som: “the area of psychology which is concerned with the relationships between psychological processes and processes of the socio-physical environment” (Bonnes & Secchiarioli 1995). Definisjonen understreker det dynamiske aspektet ved både menneskers atferd og miljøet. Den understreker også at det fysiske miljø alltid oppleves i en sosial sammenheng.

Miljøpsykologisk forskning har som mål å være problemorientert, og dermed å ha relevans for løsningen av praktiske spørsmål. Forskningen foregår på ulike nivåer, fra studier av hvordan fundamentale prosesser som persepsjon (tolkning av sanseinntrykk), kognisjon (om tankeprosesser/informasjonsbehandling), og personlighet filtrerer og strukturerer opplevelsen av miljøet. Et annet felt av forskningen rommer kompleks atferd knyttet til arbeid, læring og hverdagsliv i byer og andre typer samfunn.

Det fysiske miljøets betydning for *trivsel* er tidligere lite undersøkt, særlig når det gjelder det fysiske miljøet i større skala, for eksempel landskapstyper. I en studie av MacIntyre et al. (1993) påpekes viktigheten av å rette forskningen mot ulike sider ved det lokale sosiale og fysiske miljøet som kan hemme eller fremme helse og trivsel, og at det bør fokuseres på både stedene og menneskene. Dette kan gi bedre forståelse av den relative betydningen for trivsel av både psykososiale og fysisk-miljømessige faktorer. Man bør imidlertid være en relativt behersket optimist når det gjelder *hvor mye* sosiale og fysiske miljøfaktorer kan bidra med i forhold til trivsel. En grunn til dette er at tidligere studier har vist at trivsel er særlig høy hos personer som vanligvis bedømmer sine omgivelser som i overveiende grad gode, dvs. uavhengig av miljøets faktiske tilstand (Vittersø 1998). I en studie av fornøydhet med egen

bolig (Bonaiuto et al. 1999) fant man at nærområdet var viktigst, men i tillegg kom hvor lenge man hadde bodd i området, samt sosioøkonomisk nivå.

I forlengelsen av preferanseforskningen er det også undersøkt hvorvidt foretrukne miljøer er de mest gunstige for *helse i vid forstand*, og i særdeleshet hvorvidt natur utmerker seg når det gjelder restituerende effekter. Hva er det som f r oss til å føles oss vel, slappe av og komme til hektene etter en stressende hverdag? Et teoretisk utgangspunkt er Kaplan & Kaplans teori om restituering av oppmerksomhet – Attention Restoration Theory, ART (Kaplan & Kaplan 1989; Kaplan 1995; Laumann 2004). Problemer det her tas utgangspunkt i er hverdagslivets store krav til informasjonsprosessering, hvor eksponering for trafikk, mediabudskap, arbeidsbyrde, familieforpliktelser og liknende opplevelser lett kan resultere i mental tretthet. Dette er en tilstand som kjennetegnes ved uoppmerksomhet, irritabilitet og impulsivitet, og som kan resultere i en økt tendens til sinne og voldelighet. I følge Kaplan (1995) vil eksponering for natur redusere mental tretthet og restituering vil forekomme med økt avstand til tretthetsfor rsakende faktorer (*being away*), gjennom interessedrevet og ufrivillig oppmerksomhet (*fascination*), i et rikt og koherent miljø (*extent*), og når det foreligger *kompatibilitet* mellom muligheter i omgivelsene og personens tilbøyeligheter og mål. Natur, som både landskap og dyr, kan se ut til å tiltrekke seg v r oppmerksomhet på en uanstrengt måte, og tillater dermed hvile fra viljestyrt oppmerksomhet.

Et annet teoretisk perspektiv supplerer teorien om restituering av oppmerksomhet ved å framsette en hypotese om at menneskearten, gjennom tilpasning til naturmiljøet gjennom evolusjonen, oppnår *optimal* fungering gjennom kontakt med natur. Denne posisjonen har funnet støtte i funn av at psykofysiologisk stressreduksjon ofte er et resultat av eksponering for naturstimuli (Ulrich 1993).

Det finnes en god del empirisk evidens til støtte for positive mentale effekter av aktiviteter og opplevelser i naturen. Studier har vist at våre emosjoner påvirkes av en spasertur i en bypark (Hull & Harvey 1989), og at aggressive handlinger og vold kan bli redusert i et naturmiljø sammenlignet med et  dslig og urbant miljø, både i normalbefolkningen og i spesielle grupper som pasienter med Alzheimers sykdom og innsatte i fengsler (Kuo & Sullivan 2001). Likedan har svenske forskere funnet at besøk og aktiviteter i byparker ser ut til å være assosiert med et lavere nivå av selvrapporterte stress-symptomer (Grahn & Stigsdotter 2003; Chiesura 2004; De Vries 2004). I Danmark viser studier at det viktigste motivet for å besøke naturområder kan kategoriseres under positive emosjoner (Kaae & M ller Madsen 2003, Hansen & Sick Nielsen 2005). Bestemte typer naturområder ser også ut til å bli foretrukket av lokale innbyggere, både til bosted (Kaplan 2001) og til fritidsbruk (Bjerke et al. 2006; Bjerke et al. 2007). Blant de eldre ser grønne omgivelser ut til å fremme positive sosiale prosesser, altruisme og kollektivism (Coley et al. 1997; Kweon et al. 1998). En studie av personer som ble utsatt for en livskrise, viste seg å rehabiliterer raskere gjennom kontakt og nærhet til natur enn det som er gjennomsnittlig tid til rehabilitering når det gjelder livskrise (Ottosson 2007).

Typisk for rekreasjonsmilj er er at de gir et godt utgangspunkt for bevegelse og for utforskning av miljøet. I tillegg gir slike miljøer muligheter for å gjenopprette evnen til senere effektiv funksjonering. Den dokumentasjon som foreligger, tyder på at naturmiljøer har en egen rekreasjons effekt. Vi kan derfor med en rimelig grad av sikkerhet konkludere at de gode folk opplever i natur synes nært knyttet til estetiske forhold som gir behagelige opplevelser, støtter menneskelig funksjonering, og gir en god kontekst for informasjonsbearbeiding.

Viktigheten av fysisk aktivitet i naturomgivelser er understreket i Handlingsplanen for fysisk aktivitet (2005-2009), men det gjenstår mye arbeid med å dokumentere de faktiske effektene av disse aktivitetene på mentale prosesser (velvære, stress, holdninger etc.). Det er derfor et behov for forskning der man måler affektive og kognitive prosesser og effekter av friluftaktiviteter og opplevelser, og at man integrerer og evaluerer slike effekter i lys av mer generell teori og evidens om etiologi og prevalens av mental helse.

Den grunnleggende hypotesen når man skal forske på disse temaene er at friluftaktiviteter og opplevelser er mentalt restituerende, stressreducerende, støtter opp om positive emosjoner og bidrar på denne måten positivt til mental helse. Denne hypotesen kan testes ved å måle og fastslå kognitive og affektive tilstander før, under og etter utføring av utvalgte aktiviteter. Dernest vil det være av interesse å undersøke om deltakelse i disse aktivitetene er relatert til tilfredshet med livet. Til sist bør det undersøkes hvordan friluftaktiviteter kan være mentalt restituerende ved å skille mellom faktorene som postuleres i ART (fascinasjon, kompatibilitet, utstrekning, å komme vekk etc.), og ved å slå fast og sammenligne de emosjonelle tilstander og effekter som man finner. Metodene for å teste disse hypotesene vil kunne inkludere både intervjuer og standardiserte spørreskjemaer. Eksempler på spørreskjema som måler emosjoner og andre opplevelser er ART-skalaene, *Satisfaction With Life Scale* (SWLS, Pavot & Diener 1993) og *Basic Emotions State Test* (BEST, Vittersø et al. 2005). Sosiale friluftaktiviteter i tilknytning til gårdens omgivelser, som turgåing og fiske, kan måles med *Experience Sampling Method* (Scollon & Diener, 2003).

9.1.1 Forskningsbehov

- Dokumentasjon av hvorvidt det fysiske naturmiljøet spiller en rolle for trivsel og velferd i medisinsk og psykologisk forstand vil kunne gi helsearbeidere enda et sett av helbredende prosedyrer.
- Det er behov for forskning der man måler affektive og kognitive prosesser og effekter av friluftaktiviteter og opplevelser, og at man integrerer og evaluerer slike effekter i lys av mer generell teori og evidens om etiologi og prevalens av mental helse.
- Undersøkelser om aktiviteter i naturen er relatert til tilfredshet med livet.
- Dokumentasjon av hvorvidt av ulike profesjoner har betydning for helseeffekter på brukere ved opphold i skog og natur. Er det av betydning at om IPT-ansvarlige har erfaring i å være ute i skog og natur og kontakt med primærnæringen eller er det den helsefaglige kompetansen som er avgjørende?
- Det bør undersøkes hvordan friluftaktiviteter kan være mentalt restituerende ved å skille mellom faktorene som postuleres i Attention Restoration Theory (fascinasjon, kompatibilitet, utstrekning, å komme vekk etc.), og ved å slå fast og sammenligne de emosjonelle tilstander og effekter som man finner.
- Undersøkelser av hvilke naturomgivelser og landskap vi mennesker liker best, hva i den menneskelige natur som kan forklare dette, og om det å oppholde seg i naturomgivelser er sunnere for oss enn å la oss utsette for mer bymessige omgivelser.
- Det er også behov for forskning som undersøker variasjon i bruk av natur mellom ulike demografiske grupper, og innvandrergrupper av første og annen generasjon.

10 Gården som arena for læring, rehabilitering og aktivitet

10.1 Gården som pedagogisk ressurs (GSPR)

Fram til 1970-tallet gikk elevene i mange bygdekommuner på skole annenhver dag. I følge beskrivelser i Den Andre Dagen (Tiller & Tiller 2002) deltok elevene i begynnelsen av 1900-tallet gjerne i de daglige arbeidsaktiviteter i lokalsamfunnet, for eksempel i landbruk og fiske. Selv om Den Andre Dagen's hendelser ble nyttet i refleksjon og læring i skolestua, var det ikke behov for å forankre hverdags erfaringene i et organisert pedagogisk prosjekt. Mot slutten av 1900-tallet ble det tydelig at færre og færre elever hadde egne erfaringer med veien fra jord til bord og forståelse av hvordan mennesket er avhengig av dyrking av og høsting fra naturgrunnet. Dette har både betydning for elevenes kunnskap om sitt eksistensgrunnlag og for forståelsen av betingelsene for bærekraftig samfunnsutvikling. Denne erkjennelsen motiverte for å etablere prosjektet Levande Skule (1996-2000) ved Norges landbrukshøgskole, nå UMB.

Levande Skule var orientert om pedagogisk utviklingsarbeid knyttet til gård/skole-samarbeid og opprusting av skolegårder med skolehager som en del av uteområdet. Prosjektets hensikt var å sikre oppnåelse av målene i L97, læreplanen for grunnskolen. I prosjektperioden ble det utviklet 8 gård/grunnskole-samarbeid og 8 pilotskoler med skolehageprosjekter (Hugo 2000; Parow 2000). Prosjektet ble videreført i den regionale satsingen "Gården som pedagogisk ressurs" i Nord-Trøndelag (2002-2004), der det ble etablert samarbeid mellom gårder og grunnskoler i 15 av 24 kommuner i Nord-Trøndelag. Fundamentet for faglig utvikling og kvalitetssikring av samarbeidsprosjektene skjedde gjennom etterutdanningskurset "Gården som pedagogisk ressurs", gitt av Seksjon for læring og lærerutdanning ved Institutt for matematiske realfag og teknologi ved UMB.

I etterkant av den regionale satsingen etablerte Høgskolen i Nord-Trøndelag (HiNT) et eget regionalt etterutdanningstilbud i Gården som pedagogisk ressurs. Videre utviklet HiNT et halvårig studium i allmennlærerutdanningen rettet mot bruk av uteområder som læringsarena (UTOLA). HiNT bruker i dag i økende grad lokale samarbeidsprosjekter mellom gård og skole som praksisarena for lærerstudentene. Gård/skole-samarbeid har også blitt et viktig tema i naturbrukets yrkesdidaktikk og en stadig mer brukt praksisarena ved praktisk pedagogisk utdanning (PPU) ved UMB. I tillegg knytter årlig om lag 25 % av PPU-studentene ved UMB sine pedagogiske utviklingsprosjekter til gård/skole-samarbeid.

Etter 2005 har interessen for Gården som pedagogisk ressurs vært i rask vekst i hele Norge. Det er etablert regionale kurs i Troms, Nordland, Rogaland, Oslo/Akershus/Østfold og Buskerud/Vestfold/Telemark. Hordaland og Sogn og Fjordane vil etablere kurs i 2009, mens samarbeid mellom Østfold og Västra Götaland utvikles i Interreg-prosjektet KASK. Resultatet av disse kursene har blitt gjennomsnittlig 10-12 nye prosjekter. Totalt dreier det seg i dag om ca. 200 prosjekter. Både i Finland, Sverige og Nederland er det etablert samarbeidsprosjekter etter norsk mønster og i dag er størstedelen av de norske prosjektene organisert som IPT-tiltak. UMB, ved Seksjon for læring og lærerutdanning, fungerer som et nasjonalt knutepunkt for gården som pedagogisk ressurs og er fag- og driftsansvarlig for etterutdanningsvirksomhet i alle fylker bortsett fra Nord-Trøndelag. UMB har også utviklet et omfattende veiledningshefte for iverksetting av gård/skole-samarbeid (Jolly et.al. 2007). I Nord-Trøndelag har HiNT sikret regional forankring for mange lokale samarbeidsprosjekter mellom gård og skole, samt integrert gården som læringsarena i allmennlærerutdanningen. HiNT har ut fra den regionale prosjektbredden organisert flere studieturer for andre fylker og i tillegg

hatt en del deltakere fra andre fylker i kurs etter 2005. På denne måten har også HiNT bidratt til spredningen av erfaringer med GSPR-tiltak.

Arbeidet med Gården som pedagogisk ressurs fra 1996 og fram til i dag kan sammenfattes i følgende oversikt (figur 1):

Utviklingskart - Levende læring - Gården som pedagogisk ressurs												
1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Levende skule - NLH (UMB) Eksempelutv. - skole/gård Kursutvikling Kursgjennomføring Erfaringsspredning				Forprosjekt Nord-Trøndelag		Hovedprosjekt Nord-Trøndelag Eks.utvikling: Kommunenivå Fylkesnivå		Forankring i lærerutdanninga ved HiNT GSPR obligatorisk emne Praktisk skolehagekurs Alternativ praksis på gård				
Spredning til andre fylker - UMB og HiNT												
Kontinuerlig kursutvikling og kursgjennomføringer i ulike fylker - UMB og HiNT												

Figur 1. Utvikling av gården som pedagogisk ressurs fra 1996 og frem til 2008.

Bruk av gården som pedagogisk ressurs bygger på at elevenes læring skjer gjennom utførelsen av konkrete arbeidsoppgaver i landbruket og påfølgende refleksjon. Klapp, klem og kos kan være viktig i denne sammenheng, men elevene er ikke bare på besøk for å se på dyra. De deltar også i produksjonen av varer og tjenester fra landbruket. For å utføre arbeidsoppgavene trengs spesifikke kvalifikasjoner – så vel personlige som faglige. Arbeidsoppgavene *kaller* på kvalifiserte utøvere, og tilfredsstillende utførelse av oppgavene gir umiddelbare svar. Grisene slutter å hyle, og plantene spirer, blomstrer og modner.

Gården som pedagogisk ressurs er i sitt vesen en allmenndannende virksomhet. Flertallet av dagens unge er atskilt fra et fysisk og konkret forhold til matproduksjonen, både produksjonsprosessene og det fysiske og levende grunnlaget for produksjonen. Kontakten med livsgrunnlaget i utførelse av arbeidsoppgaver og deltakelse i arbeidsprosesser i landbruket *gir* og *er* mening. Menneskets forhold til og avhengighet av naturgrunnlaget konkretiseres, og veien fra jord til bord går opp. Videre er bærekraftig utvikling forutsatt av at den oppvoksende generasjonen ser mening og verdi i å pleie livsgrunnlaget, og da trenger de konkrete opplevelser, ferdigheter og erfaringer med slik pleie. Samtidig gir erfaringene mestring på flere plan; mestring av å være til nytte og av kroppslige ferdigheter, yrkeskyndighet, sammenhenger, samarbeid, utholdenhet m.m.

Barnepsykiater Stein Schages hovedtese er at mennesket i dagens samfunn møter mindre og mindre motstand, mindre og mindre utfordringer, og dermed mindre og mindre muligheter til å bearbeide og takle denne motstanden og dermed bygge opp en beredskap og velge retning (Schage 2002). Den danske pedagogen Knud Illeris (2000) hevder at utvikling av ungdommers orienteringsevne i dag er ungdoms- og videregående skolars viktigste oppgave, en oppgave som imidlertid i liten grad tas på alvor. Stadig flere faller fra i videregående utdanning: en tredjedel på landsbasis og halvparten i de nordligste fylkene. En viktig årsak til den raskt økende interessen for gården som pedagogisk ressurs er at innholdet i disse prosjektene åpner for og rydder en allmenn dannelsesvei for å utvikle orienteringsevnen.

Mange trenger å utvikle denne evnen for å kunne fungere på en god måte. Et eksempel er bonden Gunnar Alstad fra Skatval som tok i mot den lokale ungdomsskolens 4 verstinger på gården sin. De kunne ikke lenger være i en klasseromssituasjon. Etter en måned visste alle fire hva de ville bli som voksne – avløsere hos Gunnar. Gunnar kommenterer at de etter alt å dømme vil velge helt andre utdannelses- og yrkesveier seinere i livet. Det sentrale poenget er at hver av elevene *vil* noe etter oppholdet på gården. Gårdsarbeidet har gitt dem mestringsopplevelser og en retning og et ståsted de kan orientere seg fra.

En rapport foretatt av Andreassen & Grimsæth (2007) evaluerte effekten av opplæring på gårdsbruk for barn og unge på grunnskoletrinnet, hvor fokus i undersøkelsen var rettet mot hvordan opplæringen ble forankret i skolen organisatorisk og pedagogisk, og hvilke læringseffekter opplæring på gård hadde for elevenes helhetlige opplæring. Evalueringen tok utgangspunkt i dybdeintervju av fem gårdbrukere og semikvantitativ (ustrukturerte spørreskjema) blant 51 koordinatorene og lærere. Elevmassen som inngikk i undersøkelsen var både enkeltelever med samhandlingsvansker og/eller lærevansker og hele skoleklasser.

Resultatet av evalueringen viste at både lærerne og gårdbrukerne mente at elevene hadde fått et godt læringsutbytte av tiltakene både faglig og sosialt. Rapporten fremhevet videre at elevene fikk uvurderlig mestringsopplevelse, og at veiledning gjennom tett voksenkontakt fra gårdbrukerne hadde stor betydning for elevenes sosiale utvikling. Det ble videre påpekt at tiltakene stimulerte til faglig utvikling av naturfaglige emner som zoologi, botanikk og økologi/miljølære. Et av de overordnede målene i grunnskolen er nettopp å utvikle det miljøbevisste mennesket (LK 06). Opplæring på gård er unike læringsarenaer på dette området.

Mange lærere rapporterte at elevene ble roligere etter at de hadde vært på gården, og mente det kunne være et resultat av gode mestringsopplevelser. I følge Sommerschild (1998) er det to områder som må styrkes for å få elever til å mestre egne liv: (i) tilhørighet, og (ii) kompetanse. At elevene fikk kompetanse gjennom opplæringen på gården bekreftet både bøndene og lærerne. Gårdens omgivelser gir også muligheter for at elevene åpner seg for læring. Nordahl (2002) hevder at det for enkelte elever vil være viktig med mer ekspressive aktiviteter for å bidra til mestring. Her er det unike muligheter ved å ta i bruk GSPR. På gården får de brukt kroppen, prøvd ulike landbruksmaskiner, og ta og føle på planter og dyr av ulike slag. Elevene ser også raskt resultater av egen innsats.

Både lærerne og gårdbrukerne nevnte dårlig selvbilde som et kjennetegn ved mange av elevene. I følge Skaalvik & Fossen (1995) er det vanlig å omtale tre dimensjoner ved elevers selvpoppfatning:

- *Faglig selvpoppfatning*, en følelse av å gjøre det bra på skolen og forventninger om mestring.
- *Sosial selvpoppfatning*, en følelse av å være godt likt og være i stand til å få venner
- *Selvakseptering*, elevenes generelle verdsetting av seg selv, positive eller negative holdninger til seg selv.

Med bakgrunn i informasjonen fra informantene både på gårdene og skolene, viste evalueringen at GSPR tilfredstilte disse dimensjonene. Elevenes selvbilde ble ivaretatt, de fikk positive tilbakemeldinger fra de voksne på gården og følte seg likt og verdsatt.

Der alle skolens elever deltok i gårdsopplæringen opplevde alle elevene betydningen av opplæring på gården. At flest mulig elever opplevde å få ta del i nyttig kunnskap ble

fremhevet som viktig for å øke verdien av denne kunnskapen. Der tiltakene var rettet mot enkeltelever var det en uttalt effekt at mestring på andre arenaer enn i klasserommet ga økt status i klassen. Mange av koordinatorene og lærerne ønsket at flere av elevene skulle få delta i opplæring på gård. Lærerne som ønsket en utvidelse av tiltakene hadde ulike begrunnelser for dette. Noen lærere mente at tiltakene burde rette seg mot flere elever som ikke passer inn i dagens teoretiske skole, mens andre lærere mente at tilbudene var relevant for alle elever.

Lyngstad (2003) dokumenterte stor entusiasme og støtte til gården som pedagogisk ressurs fra så vel involverte lærere som foreldrene til deltakende elever i Nord-Trøndelag.

En studie av 40 skoler i et forskningsprogram i USA, hvor fokus var å bruke prosjekter utendørs i skolens nærmiljø som integrerende kontekst for læring, viste bedret klassemiljø, økt motivasjon for læring, samt styrket sosial og kulturell kompetanse. I tillegg viste studien at det var signifikant høyere score i standardiserte tester i språk, matematikk og naturfag blant elevene som deltok i prosjekter utendørs sammenlignet med elevene som ikke deltok i slike prosjekter (Lieberman & Hoody 1998).

10.1.1 Forskningsbehov

Det fortelles mange solskinnshistorier om positive erfaringer og læringseffekter for enkeltelever, elevgrupper og andre målgrupper, men forskningsbasert dokumentasjon av effektene for elevene er et viktig fundament for å sikre stabil etterspørsel etter tilbud for bruk av gården som pedagogisk ressurs. Et primært forskningsbehov er derfor å kartlegge, dokumentere og presisere de allmenne kvalitetene som skapes gjennom de tilrettelagte aktivitetene på gården. Kvalitetene kan kartlegges og defineres innholdsmessig i forhold til aktuelle satsingsområder som folkehelse, der subjektivt opplevd livskvalitet er et relevant begrep, og skoleverket, der kvalitetene ved tiltakene tilpasses til og samordnes i den generelle læreplanen.

Grunnskolen (1.-10. klasse) er en viktig samarbeidspartner i skoleprosjektene. Samtidig er drop-out en stor utfordring i videregående skole, noe som tilsier at gård-skole samarbeid også er aktuelt på videregående skolenivå. Både internasjonalt og nasjonalt erkjennes mangel på forskningsbasert dokumentasjon av læringseffekter knyttet til bruk av gården som pedagogisk ressurs (Dillon et al. 2003; Jolly et al. 2004; Verstad & Nergard 2004 a og b). Det er derfor nødvendig å dokumentere hvordan og i hvilken grad gården som pedagogisk ressurs *motiverer* for elevenes læring og hvilke *effekter* deltakelsen på gården har for elevenes læring i basisfag og grunnleggende ferdigheter. Dette gjelder både allmennpedagogiske tilbud og tilbud rettet mot elever med særskilte behov for tilpasset opplæring.

Fokuset i norsk skole er for tiden rettet mot læring i basisfagene matematikk, naturfag, norsk og engelsk samt i de fem grunnleggende ferdigheter (lese, skrive, fortelle, regne, behandle digitalt). For å kunne gjøre en tilfredsstillende kartlegging og dokumentasjon av effekter fordres sammenliknende studier med utvalg av prosjekter som varierer ut fra definerte kjennetegn. Eksempler på dette er:

- Omfanget av gård/skolesamarbeidet (antall dager på gården for klasse/elev i skoleåret, hvor mange klassetrinn opplegget omfatter).
- Fokus på allmennpedagogikk og/eller elever med særskilte behov.
- Fokus på både småskoletrinn, mellomtrinn og/eller ungdomstrinnet og videregående skoler.

- Variasjon av driftsformer og variasjon med hensyn til fokus på produksjoner og lokalsamfunnstilknytning.

Det vil være aktuelt å sammenstille kvalitativt orienterte og longitudinale studier av prosjekter som sammenliknes for å kunne drøfte og kartlegge læringseffekter. Det vil videre være viktig å kople studier opp mot standardiserte tester av kunnskap for å prøve ut læringseffekter i ulike fag og basisferdigheter. Det bør også utføres sammenliknede tester med klasser og skoler som ikke har deltatt i gården som pedagogisk ressurs.

Høgskolen i Nord-Trøndelag (HiNT) har i tre år arbeidet med å forankre Gården som pedagogisk ressurs i allmennlærerutdanninga, og GSPR er nå etablert som et obligatorisk tverrfaglig emne med egne temadager, praktisk skolehage og alternativ praksis på gård. Resultatet er at Gården som pedagogisk ressurs er nedfelt som det fremste satsingsområdet i lærerutdanninga de kommende årene. Dette innebærer bl.a. at høgskolen vil bruke strategiske midler til forskning innenfor dette praksisfeltet, slik at det kan bygges opp et fundament for forskningsbasert undervisning i lærerutdanninga. Dokumentasjon av læringsutbytte i basisfag som matematikk, norsk og naturfag skal være en del av dette.

Fremtidig forskning bør fokusere på følgende tema:

- Dokumentasjon av læringseffekter ved bruk av eksperimentelle og longitudinale studier i kombinasjon med kvalitative dybdeundersøkelser.
- Dokumentasjon av læringseffekter ved bruk av spesialutviklede standardiserte tester.
- Arbeidsoppgave- og aktivitetsanalyse av hvilke kvalifikasjoner som er nødvendige for å utføre aktiviteter på ulike trinn.
- Analyser av personlige kvalifikasjoner hos elevene (nøyaktighet, ansvar, utholdenhet, pålitelighet, samarbeidsevne etc.) i tiltak på gård å sammenligne disse kvalifikasjonene med faglig læringsutbytte og utvikling av sosial kompetanse.
- Analyser av faglige og yrkesrettede kvalifikasjoner hos gårdbruker og hvordan disse kvalifikasjonene påvirker læringsutbytte hos elevene.
- Sammenligne generelle læreplanmål og kompetansemål i ulike fag med tilsvarende måloppnåelse i GSPR.

10.2 Tilrettelagte aktiviteter for mennesker med psykiske lidelser

Gårdsarbeid som rekreasjon og aktivitet har dype historiske røtter både nasjonalt og internasjonalt innen psykisk helsearbeid. De psykiatriske asylene var i stor grad bygd opp rundt selvbergende gårder i hele den vestlige verden. Historisk litteratur knyttet til omsorg, pleie og aktiviteter på asylene, viser at man intuitivt har hatt en forståelse for at så vel passive som aktive erfaringer med parker, hager og gårdsarbeid har hatt en gunstig innvirkning på den mentale helsen.

Man regner at psykiatri som fag og klinisk disiplin har sin begynnelse i den vestlige verden på slutten av 1700-tallet (Hermundstad 1999). Man kan også i historisk materiale relatert til omsorg og ”behandling” av psykiske lidelser, finne tankegods hvor hagearbeide og gårdsarbeide som rekreasjon og aktivitet er benyttet allerede fra 1400-tallet (Schneck 1960). Dr. Benjamin Rush, som har status som psykiatriens far i USA, var dypt engasjert i betydningen av arbeidsrelaterte og rekreerende aktiviteter som mennesker med psykiske lidelser kunne benytte for å holde ut det stress og de påkjenninger som de psykiske lidelsene belastet dem med (Alexander & Selesnick 1966; Dunkel 1983).

Etter hvert som psykiatri og psykoterapi som fag utviklet seg, og medikamenter ble betydelig forbedret, var ikke lenger de psykiatriske asylene et sted hvor pasienten ble resten av livet når de først ble innskrevet, men et sted hvor man var i perioder, for etterpå å få ettervern, omsorg, bolig evt. rehabilitering etter utskrivelse. Det ble også vanlig at pasienter som var utskrevet fra asylet bodde privat på gårder deler av eller resten av livet (privatpleie).

Det første norske psykiatriske sykehus, Gaustad Asyl, var på midten av 1850-tallet langt ute på landet, og var bygd opp rundt et gårdsbruk. Gaustad Gård, Dikemark i Asker, Dale i Rogaland, Lier Sykehus og Blakstad Sykehus i Bærum var alle også bygd rundt gårdsbruk. Asyl betyr fristed, og det var en klar antakelse om at både det å være i rolige omgivelser og det å gjøre praktiske aktiviteter og handlinger i tilknytning til gårdsbruk, hadde en samlande og beroligende effekt på psyken. Både i arkitektur og landskapsarkitektur ble asylene så vel i Europa som i USA planlagt nøye med tanke på omgivelsenes og landskapets betydning, og muligheter for rekreasjon, aktiviteter, stillhet og skjermede rom. Dette var sentralt i planlegging av Gaustad Sykehus på slutten av 1840-årene hvor Major hentet inspirasjon og kunnskap fra Spania og Frankrike (Retterstøl 1980; Isdahl 1988; Retterstøl 1991; Hermundstad 1999). I planlegging av Buffalo State Asylum i USA i 1870-årene, ble asylet nøye planlagt med tanke på lys, omgivelser og landskap. Sykehusarkitekten, Olmsted, planla hagen og landskapet rundt med tanke på både terapeutisk anvendelse og prinsippet om selvberging.

Stell av husdyr var også sentrale aktiviteter ved de gamle norske asylene, og fortsatt er gårdsdrift med husdyr en del av aktivitetstilbudet ved store psykiatriske institusjoner i Europa. Dette inkluderer mange aktiviteter samtidig; å stelle dyr er både en sosial aktivitet, en fysisk aktivitet og en arbeidsaktivitet. Alle disse faktorene kan bidra positivt i forhold til symptomer og livskvalitet for mennesker med psykiske lidelser. Martinsen et al. (2004) beskriver i sin bok mange positive effekter som fysisk aktivitet kan ha på psykisk helse. Både i forhold til søvn, mestringsfølelse, overskudd og energi, kan fysisk aktivitet ha en positiv effekt. Institusjonen Green Chimneys utenfor New York, som ble etablert allerede i 1948, har fra starten brukt husdyr som en viktig del i sitt behandlingsopplegg for barn og ungdom som blant annet sliter med psykiske lidelser som angst og depresjon. Green Chimneys (2007) beskriver også fysisk aktivitet som en av de faktorer de anser har positiv effekt på atferden til dem som er til behandling. Nordaunet (2008) viste i en norsk mastergradsoppgave at fysisk aktivitet er et viktig element i arbeid med husdyr, tilnærmet alle deltakere svarte at de har fått økt aktivitetsnivå som resultat av å delta i tiltaket. Nordaunet viste videre at alle unntatt én deltaker hadde økt mengde arbeidsaktivitet på slutten av tiltaket i forhold til tidlig i tiltaket. Tidligere er det vist at personer med psykiske lidelser som arbeider med husdyr viser økt nøyaktighet og økt effektivitet i arbeidet ved slutten av intervensjonen i forhold til tidlig i intervensjonen (Skarsaunet 2005; Berget et al. 2007). Nordaunet (2008) påpekte imidlertid metodiske problemer med slike mål. Dette er derfor temaer det må arbeides videre med, for å få mer sikker kunnskap.

Også Green Chimneys (2007) angir arbeidsaktivitet som en viktig del av tilbudet og viser til at det gir muligheter for å lære hensiktsmessige mestringsstrategier i tillegg til å gi økt selvfølelse og selvakseptering. Når det gjelder arbeid med husdyr som en sosial aktivitet, fremhever Green Chimneys arbeidsfellesskapet som en øvelse i å bygge relasjoner, og at det også utvikler tillit til de en jobber sammen med og omsorg for de dyra en steller. Dette viser også oppgaven til Nordaunet (2008), der mange av deltakerne rapporterte at de hadde blitt mer utadvendt og hadde lettere for å ta kontakt med andre mennesker etter at tiltaket var

avsluttet. Undersøkelsen viste også at de deltakerne som hadde bedring i angst, depresjon og mestringsfølelse var de som svarte at de var svært fornøyd med samarbeidet med gårdbrukeren, og at de i svært stor grad hadde fått den hjelp og veiledning som de hadde behov for. Dette viser at positiv samhandling med gårdbrukeren er viktig i slike tiltak.

Gårdsaktiviteten på de psykiatriske sykehusene er i dag stort sett nedlagt med mer eller mindre høylydt protester. I våre dager er det kort liggetid, desentraliserte behandlings- og rehabiliteringssentre (DPS), og det psykiatriske helsetilbudet er organisert med tanke på at pasienter i mest mulig grad skal være hjemmeboende på lavest mulig omsorgsnivå og med støtte og oppfølging fra førstelinjetjenesten. Dette fører ofte til ensomhet og isolasjon, samt fremmedgjøring hos spesielt de dårligste og mest marginaliserte gruppene. Både det å ha sosial tilknytning, føle seg til nytte, ha omsorg for andre, ha tillit og trygghet er det Maslow (i Imsen, 2000) anser som grunnleggende behov hos alle mennesker. Dette er også behov som mange mennesker med psykiske lidelser ikke får oppfylt, og som IPT-tiltak kan være med å dekke.

10.2.1 Forskningsbehov

Forskningsbehovene innen IPT for mennesker med psykiske lidelser er spesifisert i underkapitlene for terapeutisk hagebruk (kap. 11.1), for dyreassisterte intervensjoner (kap. 11.2) samt for Grønt arbeid (kap. 10.3). I tillegg er det behov for følgende studier:

- Studier av mer varierte tilbud innen grønn omsorg, der deltakerne dels arbeider med dyr, planter, vedhogst og andre gårdsaktiviteter. Slike studier kan avdekke hvilke tilbud deltakerne verdsetter høyest og i hvilke former og doser.
- Analyse av hvilken betydning gårdbrukeren og hans familie, måltider og andre miljømessige aspekter ved IPT-tilbudet, har på helse og trivsel hos brukerne.
- Analyse av hvordan IPT-tilbudet kan utformes for å få mest mulig effekt i relasjon til ulike brukergrupper – alder, kjønn, etnisk bakgrunn, egen yrkesbakgrunn og diagnosegruppe.
- Analyse av hvordan IPT-tilbudet bør justeres i takt med framgang i mental helse hos brukeren (trappetrinnstilbud).
- Analyse av tidsdynamikken i IPT-tilbudet: hvor ofte, hvor lenge hver dag, over hvor lang tid?
- Analyse av sosial struktur av intervensjonen: bruker alene eller sammen med andre i samme kategori, evt. med brukere på tvers av brukerkategorier. Effekter av terapeutiske samfunn (therapeutic communities).

10.3 Grønt arbeid – Inn på tunet som arbeidsmarkedstiltak

Grønt arbeid er et relativt nytt begrep innen IPT-tjenester og innebærer arbeidsmarkedstiltak på gårdsbruk i regi av NAV for personer med psykiske lidelser. Begrepet Grønt arbeid er lansert i forbindelse med Vilje Viser Vei – satsingen på arbeid og psykisk helse i NAV. Disse tiltaksplassene er i dag øremerket og finansiert av Opptrappingsmidler bevilget til Nasjonal strategiplan for arbeid og psykisk helse (2007-2012).

I 2004 fantes det om lag 200 gårdsbruk som hadde ulike tilbud til personer med psykiske lidelser, men ingen samarbeidsprosjekter med Aetat der målsettingen var arbeidstrening med tanke på ordinær jobb på sikt. De fleste av tilbudene hadde hovedfokus på meningsfylt aktivitet og var ansvarsområdet til helsesektoren og kommunene. Gjennom flere år var det forsøkt å få til et samarbeid med Aetat (nå NAV) på dette feltet uten å lykkes. Noen av

årsakene til startvanskene var at tiltakstyper og kravspesifikasjoner i NAV ikke passet i struktur og omfang til Grønn arbeid, i tillegg til skepsis til gården som attføringsarena

I regi av Vilje Viser Vei – satsingen på arbeid og psykisk helse ble det første Grønt arbeidstiltaket etablert i 2004. Pr 31.12.2007 var det etablert 60 tiltaksplasser innenfor feltet Grønt arbeid og stadig nye tilbud etableres slik at pr. dato snart finnes et slikt arbeidstreningstilbud i alle fylker. Målsettingen for NAV er ikke volum dvs. flest mulig tiltak, men et fokus på kvalitet i alle ledd. Fylkeskoordinatorene for arbeid og psykisk helse har derfor fått et særlig ansvar for å kvalitetssikre innhold og følge opp disse tilbudene.

Vilje Viser Vei satsingen på arbeid og psykisk helse i NAV ble etablert for å styrke mulighetene og øke deltakelsen i arbeidslivet for mennesker med psykiske lidelser. Prosjektet har iverksatt ulike tiltak og forsøk for å kartlegge hva brukerne trenger for å få eller beholde arbeid. Prosjektet har også kartlagt hva tjenesteapparatet har sett som barrierer, og har fokusert på hvordan ulike etater kan samarbeide bedre for å ivareta målgruppens behov. Ifølge den Nasjonale strategiplanen for arbeid og psykisk helse er en av hovedkonklusjonene at mange med psykiske lidelser faller ut underveis i attføringsløpet, og at det er behov for smidige og individtilpassede tilbud med mulighet for kontinuitet og oppfølging over tid. En annen konklusjon var at mange i målgruppen har behov for behandlingstilbud samtidig med attføringsløpet for å kunne gjennomføre arbeidsmarkedstiltak eller få, eventuelt beholde, arbeid. I følge strategiplanen er nettverksbygging på tvers av etater og nivå en forutsetning for å lykkes med slike prosjekter. Dette verifiseres også i en rapport fra Arbeidsforskningsinstituttet (Schafft 2005), hvor det poengteres at tiltak som innebærer at attføringsarenaen er ordinære bedrifter, hvor det gis individuelt tilpasset oppfølging, synes å være godt egnet for å bidra til at mennesker med psykiske lidelser greier å få og beholde jobb i det ordinære arbeidslive på sikt. Viktig i denne sammenhengen er det også å vektlegge veiledning og opparbeiding av sosiale relasjoner. I denne sammenheng har Inn på tunet prosjektenes lange og omfattende erfaring med nettverksbygging og individuelt tilpassende tilbud vært viktig kunnskap å videreføre ved etablering av Grønt arbeid plasser i regi av NAV.

Konklusjonen er at arbeidsmarkedstiltak på gårdsbruk er en tiltaksform som egner seg både i tidlig avklaringsfase og i forbindelse med en mer langvarig attføringsprosess.

De fleste aktuelle gårdene har relativt allsidig gårdsdrift, med husdyrproduksjon, skogdrift, korn, frukt og grønnsaker. Slik spenner innholdet i tilbudene vidt – fra stell og tilsyn med dyr, til arbeid på åker, i hage og skog. Gårdsdriften kan også være basert på annen næringsvirksomhet som gårdsbutikk/kafé, videreforedling av naturprodukter og grønne tjenester. Arbeidsoppgavene som tilbys skal oppleves meningsfulle, samtidig som arbeidssituasjonen må kunne tilpasses den enkelte brukers individuelle behov og funksjonsevne.

Når det gjelder organisering av tiltaksplasser er NAV's kravspesifikasjoner utgangspunktet for alle typer tiltak. Det er to hovedmodeller for tiltaksplasser på gård: Samarbeidet mellom NAV og gården/gårdbrukeren kan utformes etter to hovedmodeller:

1. Gården kan være underleverandør til en kommunal eller privat tiltaksarrangør (oftest en arbeidsmarkedsbedrift).

2. Gården kan være selvstendig ekstern leverandør med avtale direkte med NAV.

Valg av samarbeidsmodell har implikasjoner for fordelingen av ansvaret for inntak, veiledning, rapportering osv., noe som er beskrevet nærmere i rapporten. Aktuelle typer tiltak på gård avhenger av NAV's kravspesifikasjoner, behov hos brukerne og betingelsene på gården.

De ulike modellene har litt forskjellig tilnærming til gårdbrukerens funksjon og ansvarsområder. Her vil ulike faktorer som ordning/ tiltakshorisont, beliggenhet og kompetanse være vesentlige momenter for valg av samarbeidsform med NAV. Hvilke typer gårdstilknyttede arbeidsmarkedstiltak som er mest aktuelle avhenger av betingelsene hos de tre partene som samarbeider; bruker/arbeidstaker, bonden og NAV.

En viktig nøkkel til koordinering av Grønt arbeid er en individuell plan for den enkelte bruker. I tråd med Opptrappingsplanen for psykisk helse (St.prp. nr. 63 1997-98) skal brukernes ulike behov samordnes og brukermidvirkningen skal ivaretas for å gjøre tiltakene så målrettede som mulig. I den Nasjonale strategiplanen for arbeid og psykisk helse (2007-2012) er det rettet spesiell oppmerksomhet mot mennesker med psykiske lidelser under 35 år som i økende grad blir uførepensjonert.

Høsten 2004 kom Aetat Arbeidsdirektoratet i regi av prosjektet Vilje Viser Vei med en forespørsel til Norsk senter for bydeforskning og Det Kgl. Selskap for Norges Vel om å foreta en utredning av arbeidsmarkedstiltak på gård for mennesker med psykiske lidelser (Meistad & Nyland 2005). Utredningen fikk tittelen: "Du må så før du høster", og hadde som formål å beskrive følgende forhold:

- Hvilke egenskaper ved gårdsbruk gjør det interessant med slike samarbeidstiltak?
- Hvordan kan samarbeidet organiseres?

Undersøkelsen ble utført som en case-studie av fem ulike tiltak, som ble plukket ut etter en oversikt basert på tilbakemeldinger fra Aetat og fylkenes Inn på tunet koordinatører. Undersøkelsen baserte seg på metodetriangulering (intervjuer, observasjoner og dokumenter). En intervjuguide ble lagt til grunn for undersøkelsen, og intervjuene ble delvis gjennomført ved fysiske møter, delvis over telefon. Det skriftlige materialet omfattet samarbeidsavtaler, bestillinger, opplæringsplaner, brosjyrer og årsmeldinger.

Generelt viser sammenstillingen følgende hovedargumenter for å opprette arbeidsmarkedstiltak på gård:

- Gården representerer et mangfold og variasjon i spekteret av arbeidsmarkedstiltak (dyrestell, planteproduksjon, vedlikehold, skogsarbeid, landskapspleie, bygdeservice, foredling og lignende, bakeri og gårdsbutikk).
- Gården som arbeidsmarkedstiltak setter terapeutiske effekter av kontakt med dyr og natur inn i en arbeidslivssammenheng, og gir muligheter for mestring og utvikling. Omsorg for dyr ble fremhevet som en av de viktigste egenskapene ved tiltakene.
- Gården innehar ressurser som kan gi positive effekter i ulike faser av atferdingsprosessen. Yngre mennesker kan gjennom allsidige oppgaver knyttet til gårdsdriften få kunnskaper som gir vurdering av realkompetanse (eks. mekaniker, snekker, sjåfør, storkjøkken, formgivingsfag, hovslager, salmaker og rideinstruktør).

- Gjøremål på gården kan benyttes for å avklare motivasjon og arbeidsevne. Noen har behov for mer varige tilbud der mestring og trivsel blir ekstra viktig.
- Gården som arbeidsmarkedsbedrift gir muligheter for individuell tilrettelegging og tett oppfølging i en oversiktlig og allsidig virksomhet. For personer med sosial angst er det gunstig med små forhold og tett individuell oppfølging.
- Virksomheten på en gård har en familiær karakter som kombinerer sosial- og arbeidstrening.

Rapporten ”Du må så før du høster” er den eneste som foreløpig finnes når det gjelder Grønt arbeid i Norge.

10.3.1 Forskningsbehov

På bakgrunn av de erfaringer man hittil har høstet med Grønt arbeid – tiltak bør fremtidig forskning fokusere på følgende tema:

- Kvalitative og longitudinale brukerundersøkelser blant deltakere som har benyttet seg av Grønt arbeid tilbud.
- Studier for å analysere elementer ved gården som kartlegger gårdens egenskaper som en reell arbeidstreningsarena og overgangen fra Grønt arbeid-tiltak til ordinært arbeid.
- Studier for å utvikle nye modeller for gården som arbeidsmarkedsbedrift.
- Effektstudier av helserelaterte parametere (mestring, arbeidsevne, sosial atferd) og livskvalitet.

10.4 Mennesker med psykisk utviklingshemming

Helsepersonell som arbeider med mennesker med psykisk utviklingshemming uttrykker ofte at deres brukere er mer sosialt isolert nå enn før HVPU-reformen, da brukerne ble flyttet fra store institusjoner til boliger i hjemkommunene (St. meld. nr. 40 2002-2003; Skeie, 2004). Brukernes dagligliv er altfor ofte preget av mangel på variert stimulering som kan bli opphav til både somatiske og mentalt negative tilstander og sykdommer. For å avhjelpe dette har omsorgsgivere og helsemyndigheter etablert rutiner for aktiviteter som turer i nabolaget, gårdsbesøk og fisketurer på fiskeplasser tilrettelagt for rullestoler. Daværende Kultur- og Kirkedepartementet (2003) laget en separat manual for vinteraktiviteter. I noen kommuner har slike aktiviteter allerede vært i gang i noen år, slik at betydelig erfaring med disse aktivitetene finnes allerede, men det finnes lite forskningsmessig dokumentasjon nasjonalt. Berget (1988) fant i sin hovedfagsoppgave at arbeid med husdyr ga psykisk utviklingshemmede bedret evne til ansvarsfølelse, struktur og utholdenhet i en arbeidssituasjon. Oppgaven viste også at fagpersonell som arbeidet med psykisk utviklingshemmede hadde stor tro på at arbeid med husdyr kunne være gunstig for denne klientgruppen. Dette gjaldt personell på den tidens institusjoner innen HVPU. I dagens desentraliserte omsorg for psykisk utviklingshemmede er det behov for en kartlegging av kunnskap om, interesse for og tro på IPT-tjenester blant fagpersonell.

En kartleggingsstudie av 361 foreldre til psykisk utviklingshemmede i Slovenia (Vadnal & Kosmelj 2006) viste at 54 % av foreldrene var positive til å la sine barn delta i et aktivitetsprogram på en gård som kunne tilby et mangfold av gårdsaktiviteter. Undersøkelsen viste at det var brukere med en lav grad av utviklingshemming foreldregruppen trodde kunne ha det beste utbytte av et slikt aktivitetsprogram, og det var de høyest utdannede foreldrene og som hadde noe kjennskap til landbruk som var mest positive. En annen studie av dyreassistert

terapi med geiter for 15 døve multihandikappet psykisk utviklingshemmende i Østerrike (Wiesinger et al. 2006) viste at brukerne fikk økt konsentrasjon, oppmerksomhet og viste stor glede av fysisk kontakt med dyra. Det finnes allerede dokumentasjon for at spesialisert hesteridning (*Hippoterapi*) kan gi klar bedring i grovmotoriske funksjoner hos barn med cerebral parese (McGibbon et al. 1998; Kuczynski & Slonka 1999).

10.4.1 Forskningsbehov

Basert på eksisterende litteratur er det grunnlag for å hevde at variert stimulering og de emosjonelle tilstander som skapes av disse aktivitetene vil føre til bedret fungering hos denne brukergruppen, som hevet stemningsleie, bedret fokus og oppmerksomhet på de sosiale omgivelsene. Det er imidlertid behov for ytterligere forskning på de psykologiske og helserelevante effektene av tiltakene. Slik forskning kan man tenke seg gjennomført i de ulike fylkene i nær kontakt med personale i bofellesskapene, ansvarlige lokale myndigheter og brukerne selv. Undersøkelsene bør også skje i samarbeid med organisasjoner som allerede er aktive på området innen IPT.

Det kan identifiseres to typer forskning som det her er behov for:

- Systematisk kartlegging og evaluering av prosessene bak og effektene av psykisk utviklingshemmedes aktiviteter i naturmiljø.
- Oppfølging og registrering av effektene av noen slike aktiviteter fra oppstart av aktivitetene.

Eksempler på effektstudier er:

i) *Dyreassisterte intervensjoner* for å undersøke om den varierte stimulering og de emosjonelle tilstander som skapes av disse aktivitetene vil føre til bedret fungering hos brukerne for relevante domener (affektivt, sosialt, kognitivt, motorisk, etc.).

ii) *Fisking*. Forskning om motiver, effekter og forvaltning av fritidsfiske har hatt fokus på ulike deler av normalbefolkningen (Aas 1999). Søk i eksisterende litteratur viser at det ikke finnes forskning om hvordan fiskeaktiviteter kan gi gevinster for fysisk eller psykisk utviklingshemmede personer, selv om man har bygget fiskeplasser for funksjonshemmede i mange norske kommuner. Fiskeaktiviteter ser imidlertid ut til å være relativt populært blant funksjonshemmede i Norge (SSB 2001). Her kan man tenke seg studier hvor ulike gevinster av fiskeaktiviteter for denne brukergruppen kan bli identifisert. Her vil det være naturlig å etablere et samarbeid med lokale og nasjonale organisasjoner (for eksempel Norges Jeger- og Fiskerforbund, NJFF).

Oppsummert er det behov for å måle et bredt spekter av effekter av ulike aktiviteter på livskvalitet og funksjonsnivå hos mennesker med psykisk utviklingshemming. En særlig utfordring er å identifisere, anvende og eventuelt modifisere og utvikle målemetoder for denne målgruppen. Noen mulige metoder er de følgende:

Funksjonsnivå/adaptiv atferd: Vineland Adaptive Behaviour Scale (VABS). Dette er et veletablert mål på adaptiv atferd. Et noe nyere instrument, *Functional Assessment of Individuals with Brain Injury (FAIBI)*. Dette kan være et nyttig supplement til *VABS* (Lefort, 2006). Målemetoder utviklet for barn kan trolig anvendes, for eksempel sjekklister for alvorlighetsgrad av atferdsproblemer og inventorer for kartlegging av funksjonshemming

(Dezolt1992; Hagborg 1990; Østensjø et al. 2006). *Velvære/Livskvalitet/Lykke*. Dokumentasjon på dette området dreier seg om å måle subjektive tilstander som krever verbale rapporter. Dette kan ofte være en utfordring i studier av personer med funksjonshemninger. En annen utfordring er å utvikle gode nok forskningsdesign (Bertelli & Brown 2006; Lancioni et al. 2005; Cummins 1997).

10.5 Barnevern

Det er hittil gjort ikke gjort noen norske studier når det gjelder IPT i forhold til barnevern. Den teoretiske forankringen kan sannsynligvis være parallell til mekanismer beskrevet innen dyreassistert terapi og terapeutisk hagebruk. Stikkord når det gjelder dyreassistert terapi er Bowlby sin teori om tilknytning (Beetz 2007), generell utviklingspsykologi (Endenburg & Baada 1995), emosjonell persepsjon (Buttram et al. 2007), identitetsutvikling og sosial atferd (Kacic et al. 2007) og "Theory of mind" eller det mer moderne begrepet mentalisering (aktuelt når en jobber med dyreassistert psykoterapi) samt motorisk utvikling (mest aktuelt når en benytter hest og da rytme, gi seg hen, bevegelse, balanse).

10.5.1 Forskningsbehov

Basert på manglende norske studier når det gjelder IPT-tiltak for barn tilknyttet barnevern vil det være av stor betydning å initiere internasjonalt samarbeid for å analysere ulike elementer i gårdstilknyttede aktiviteter som kan ha positiv betydning for barn som av forskjellige årsaker har problemer i forhold til tilknytning og tap av stabile relasjoner. Eksempler på fremtidige studier kan være følgende:

- Studier for å undersøke hvilke elementer ved Inn på tunet gårder som har betydning for barns identitetsutvikling og hvilke av disse elementene som har spesiell betydning for barn med vanskelige oppvekstvilkår.
- Studier for å analysere hvorvidt tilknytning til gårdsmiljø kan støtte oppunder relasjonell tilknytning gjennom en mer forutsigbar og stabil ytre ramme.
- Studier for å analysere hvilke personlighetstyper eller diagnoser hos barn som kan profitere bedre på Inn på tunet tiltak. I så fall hvilke elementer er viktige?
- Studier for å kartlegge og analysere hvordan gårdsmiljøet oppleves for barn oppvokst i forskjellig miljø? Er miljøforandring fra by til land eller omvendt opprivende eller stabiliserende?
- Studier av barn med hjelpetiltak (forsterkningstiltak). Gir gårdsmiljø bedre effekt enn andre miljøer når barnet er tilbake i hverdagssituasjonen. Dvs. virker opplevelsen i gårdsmiljø stabiliserende også når barnet ikke er der (lagtids effekt).
- Studier av hvilke elementer ved gårder og gårdsmiljøet som bedrer / letter mulighet for å korrigere sosiale / kulturelle dysfunksjoner?

10.6 Mennesker med demens

Forekomsten av demens øker med økende alder. I dag finnes det ca 66.000 personer med demens i Norge, og iberegnet pårørende er antall personer som er berørt av sykdommen anslått til nærmere 250.000. Tabell 4 viser forekomsten av demens i ulike aldersgrupper og en forventet økning av antall personer med en demenslidelse frem til 2060.

Tabell 4. Forekomsten av demens

Alder	Forekomst	2005	2010	2015	2020	2030	2040	2050	2060
65-69 år	0,9	1539	1896	2450	2402	2647	2865	2662	3089
70-74 år	2,1	3212	3285	4070	5287	5550	6385	5858	6431
75-79 år	6,1	8578	8022	8308	10406	13577	15407	17108	16273
80-84 år	17,6	20989	18878	17929	18944	31926	35232	42342	40379
85-89 år	31,7	20343	23134	21255	20637	29390	40921	49870	58898
90 år og eldre	40,7	12097	13832	16103	15999	17768	32054	41829	56238
Sum 65-90+		66758	69046	70116	73676	100858	132862	159670	181307
Økning fra 2005			3,4 %	5,0 %	10,4 %	51,1 %	99,0 %	139,2 %	171,6 %

En regner at ca. halvparten av personer med demens bor i eget hjem (Engedal & Hugen 2005). Selv om andelen med demens øker sterkt med økende alder, er det også blant yngre eldre en viss forekomst. Yngre med demens representerer omsorgsmessig en annen utfordring og føler seg ofte ikke hjemme i tilbud beregnet på eldre der gjennomsnittsalderen generelt er høy. Nye former for tilbud beregnet for yngre demente vil det derfor være av stor betydning å utvikle.

I St. meld. nr. 25 (Mestring, mulighet og mening 2005-2006), annonseres en helhetlig demensplan som skal gjelde frem til 2015. I denne planen er dagtilbud omtalt som et område det skal satses betydelig ressurser på. Helse- og omsorgsdepartementet har i rundskriv nr. 1-5/2007 presisert at regjeringen vil vektlegge kultur, aktivitet og trivsel som sentrale og grunnleggende elementer i et helhetlig omsorgstilbud. I rundskrivet presiseres det også at tilbud om dagaktiviteter framstår som det manglende mellomledet i omsorgskjeden. Dette viser også kartleggingsundersøkelser foretatt av Nasjonalt kompetansesenter for demens i perioden fra 1996 til 2005 (Eek & Nygård 2006). Kartleggingen ble foretatt i periodene 1996/1997, 2000/2001 og 2004/2005. I den første undersøkelsen i 1996/1997 fikk ca. 2 % av hjemmeboende personer med demens tilbud om tilrettelagt dagplass. I 2004/2005 omfattet tilbudet i overkant av 4 %.

Helse- og omsorgsdepartementet (St. meld. nr. 25 2005-2006) presiserer at ulike dagtilbud er svært viktig for at personer med demens fortsatt skal kunne bo hjemme. Rundskriv nr. 1-5/2007 understreker også betydningen av forebyggende tiltak for å opprettholde sosial kontakt og bygge sosiale nettverk.

St. meld. nr. 25 (2005-2006) har fokus på å finne fram til gode modeller og fleksible løsninger for dagtilbud. I Landbruks- og matdepartementets strategi for næringsutvikling ”Ta landbruket i bruk” (2007), er Inn på tunet et av seks satsningsområder. I planen presiseres arbeidet med å videreutvikle samarbeidet på tvers av departementsgrenser. Spesielt nevnes Helse- og omsorgsdepartementet (HOD), Arbeids- og inkluderingsdepartementet (AID) og Kommunal- og regionaldepartementet (KRD).

Landbruket som bærer av gamle skikker og tradisjoner, ofte beliggende i natur- og kulturlandskap, vil ha gode forutsetninger for å fremme helse til demente. I tidsperioden 2001-2004 ble det gjennomført et prosjekt med dagtilbud på gård for demente i regi av

Nasjonalt kompetansesenter for aldersdemens. Prosjektet hadde tittelen: *”Landbruket som ressurs for personer med demens”*, og ble gjennomført i fem kommuner. Dette var Nordreisa i Troms, Kvam i Hordaland, Horten i Vestfold og Vågå og Gjøvik i Oppland. Prosjektet ble finansiert gjennom Statens nærings- og distriktsutviklingsfond, Sosial- og helsedirektoratet og Kompetansesenteret. Blant de 25 brukerne som deltok i prosjektet hadde 13 diagnosen Alzheimer Klinisk demens vurdering (KDV) viste at 16 personer hadde lett grad av demens, fem personer hadde moderat grad og en hadde alvorlig grad. Mini mental status (MMS) viste at 16 av deltagerne hadde en skår på 24 eller lavere, som er en indikasjon på mental svikt som er forenelig med demens og grad av mental svikt. Blant brukerne var det 16 menn og gjennomsnittsalderen var 70 år.

Resultatene viste at både MMS og KDV utført av ansatte ved dagtilbudene bedret seg gradvis i løpet av prosjektperioden. I begge registreringene fant man en klar positiv endring 15 og 16 måneder etter oppstart. Dette indikerer at det tar tid før man ser resultater av tiltakene på mental fungering, men at dagtilbud på gård for personer med demens har vist seg å stimulere til aktivitet, opplevelser og sosialt samvær (Strandli 2007).

Ulike avlastningstiltak er viktig for å forebygge stress og sykdomsutvikling hos pårørende. Slike tiltak er en lovpålagte tjenester for *”personer og familie som har et særlig tyngende omsorgsarbeid”* (Sosialdepartementet 1991). Mangel på tilrettelagte tilbud gjør at pårørende kvier seg for å gi fra seg omsorgsansvaret til hjelpeapparatet. Mange føler at deres interesser og behov ikke blir ivaretatt og at kvaliteten på tilbudet ikke er god nok med bakgrunn i funksjonsnivå. Kvalitetssikring og tilrettelagte tilbud ut fra fungering er avgjørende for at pårørende skal få den ønskede effekten av avlastning. Å legge vekt på tillit mellom omsorgsgiver og mottaker er spesielt viktig (Bjørge 2004).

Psykiater dr.med. Ingun Ulstein, som har arbeidet med forskning om pårørendes stress i forbindelse med demens, antyder at behovet for innleggelse i sykehjem kan utsettes i betydelig grad ved gode avlastningstilbud (11-15 måneder). Dette verifiseres også i en internasjonal studie (Zarit & Whitlatch 1992). St. melding 25 oppfordrer til samarbeid mellom offentlig forvaltning og pårørende for å legge til rette for en bedre omsorg og avlastning.

Dagtilbud innenfor landbruket har også vist seg å være en god hjelp for pårørende (Strandli 2007) men ofte er det behov for avlastning som strekker seg over hele døgnet i kortere perioder. De tilbud som gis som heldøgn i dag er innen rammen av sykehjem. Dette har vist seg lite egnet for pasienter i tidlig fase av sykdomsutviklingen. Brukere som har hatt dagtilbud i Inn på tunet har selv etterspurt muligheten for å overnatte på gården. Dette gir pårørende visshet om trivsel og nødvendig trygghet for at avlastningen skal fungere etter ønske.

Erfaringene fra dagtilbud på gård er så gode at det bør utprøves et tilbud som også kan dekke behovet for korttidsavlastning på døgnbasis. Dette kan være fra ett til tre-fire døgn og dreie seg om både helger og hverdager der pårørende har behov for å reise bort eller bare behøver hvile. At denne avlastningen kan skje i små og trygge omgivelser der pasienten allerede er kjent er svært viktig både for pasient og pårørende. Dette er en modell som tidligere ikke er prøvd ut for denne brukergruppen og som det vil være svært viktig å få erfaring med.

I 2007 ble det derfor gjennomført et forprosjekt finansiert av Fylkesmannen i Vestfold, bygdeutviklingsmidler, og Nasjonalt kompetansesenter for demens hvor målet var å utarbeide en modell for dagtilbud med overnattingsmulighet for hjemmeboende personer med demens i tidlig fase av sykdomsutviklingen. Det skulle avklares så langt mulig, hvilke utfordringer et

slikt tiltak vil innbære for samarbeidspartnere i landbruk og pleie- og omsorg. Modellen ble utformet som et tiltak med utgangspunkt i gård og bygd, kultur og natur og i trygge fysiske og sosiale omgivelser med mulighet for mestring av oppgaver. Tiltaket ble videre tenkt utarbeidet som en intensjonsavtaler mellom et utvalg kommuner og gårdbrukere godt forankret i den kommunale eldreomsorgen.

Basert på forprosjektet er denne modellen nå planlagt å testes ut i et treårig nasjonalt utviklingsprosjekt i perioden 2008-2011 med tittelen ”Gårdstreff med overnatting” og skal gjennomføres i regi av Nasjonalt kompetansesenter for aldring og helse i samarbeid med Fylkesmannen i Vestfold, Vestfold bondelag og fem kommuner. Det skal fattes vedtak etter sosialtjenesteloven og/eller kommunehelsetjeneste loven for de som blir tildelt denne type tilbud. I de tilfeller der bruker er i behov av flere typer tjenester skal bruker og eventuelt pårørende tilbys en individuell plan. Denne utarbeides i samarbeid med bruker og pårørende. Tilbudet skal være lett tilgjengelig, et såkalt lavterskeltilbud. Behov meldes til kommunens tjenesteapparat som igjen samarbeider med gårdbruker om å tildele tilbud. I de kommuner som har opprettet demensteam og /eller demenskoordinator vil denne kunne ivareta en koordinerende rolle mellom bruker og tjenesteapparat. Dette for å sikre at rett person får rett tilbud.

Målet med dette hovedprosjektet er at brukeren skal få en meningsfylt hverdag, stimulering i et aktivt miljø, bruke egne ressurser i samhandling med andre, kunne nyttiggjøre seg omgivelsene på og rundt gården, være mest mulig selvhjulpen og vedlikeholde fysisk funksjon.

10.6.1 Forskningsbehov

Basert på erfaringer og resultater fra prosjektet om dagtilbud for demente er det behov for ytterligere forskningsbasert kunnskap om IPT-tiltak for denne brukergruppen. Fremtidig forskning bør fokusere på effekter av gården som arena for kognitiv fungering og mestring. Videre vil det være viktig å analysere hvilke helseøkonomiske virkninger Inn på tunet kan ha for kommuner og helseforetak rettet mot denne brukergruppen. Dette vil være viktig dokumentasjon i arbeidet med videre forankring av modeller for både dag- og døgntilbud for demente. På bakgrunn av disse utfordringene bør fremtidig forskning fokusere på følgende tema:

- Studier for å analysere effekter av ulike elementer i gårdsmiljøet som har betydning for mental fungering og fysisk helse. Evalueringene bør ta utgangspunkt i standardiserte, internasjonale skjema. Eksempler på dette er: *MMS* (Engedal & Haugen 2000), *KDV* (Engedal & Haugen 1993) og *Ferdigheter i dagliglivet* (RDRS- 2; Brækhus et al. 2001), som viser brukerens funksjonsnivå vurdert av pårørende og ansatte.
- Kartlegging av demografiske variabler i forhold til type aktivitet brukerne utfører.
- Kartlegging av pårørendes belastning i forhold til omsorgsoppgaver og IPT-aktiviteter målt ved *Pårørende stress skala* (Engedal 2001).
- Kartlegging av samarbeidsformer og rutiner i og mellom aktuelle fagmiljøer og aktører for døgnbaserte IPT-tiltak.
- Utarbeide et veiledningsverktøy som skal omhandle differensierte omsorgsmodeller med utgangspunkt i funksjonsnivå, økonomi, driftsavtaler, rolleavklaring og utvelgelse av gårdbruker/gårdsbruk.

- Brukerundersøkelser basert på evalueringsvektøyet ”Bruker spør bruker” (Bjørgen & Johansen 2007).

11 Terapeutiske tiltak tilknyttet IPT

11.1 Terapeutisk hagebruk

Terapeutisk hagebruk er den anbefalte norske betegnelsen på det som på engelsk kalles *horticultural therapy, therapeutic horticulture, social horticulture* eller *vocational horticulture*. I litteraturen benyttes også flere lignende betegnelser som *gardening therapy* og *therapeutic gardening*, eller *restorative gardening (restorative interventions), healing gardens, healing fields etc.*

Doktor Benjamin Rush rapporterer allerede i 1812 at pasienter med mentale lidelser viser en bedring når de deltar i slåttearbeide (Rush 1812). O'Reilly og Handforth (1955) rapporterer i en studie med 14 kvinner, hovedsaklig schizofreni-diagnoser, og som ikke responderte på noen psykiatriske behandlingsprogrammer, at disse hadde nytte av å delta i hagebruksaktiviteter. I 1948 var terapeutisk hagebruk beskrevet som en egnet terapi for “ills of the mind and nervous system” (Palamuso 1985). Terapeutisk hagebruk har blitt aktivt brukt som terapi siden tidlig på 1800-tallet (Relf & Lohr 2003). Etter 1940 er terapeutisk hagebruk blitt benyttet som intervensjon i behandling og rehabilitering av soldater fra andre verdenskrig (Sullivan 1979). Fra tidlig på 1900-tallet er ”gardening” blitt beskrevet både som arbeidstrening og terapi i England, fra ca. 1920 i Tyskland, og fra 1940-tallet i Sverige (Söderback et al. 2004). Det var også vanlig at psykiatriske sykehus var omgitt av nydelige landskap og parker. I 1973 ble The National Council for Therapy and Rehabilitation Through Horticulture (i dag American Horticultural Therapy Association - AHTA) etablert (Kim 2003).

Det første program i terapeutisk hagebruk var i bruk i USA på sykehus og psykiatriske institusjoner ca. 1900 (Flagler & Poincelot 1994; Kim 2003). I 1917 ble den første instruktør i terapeutisk hagebruk presentert i the Woman's Occupational Therapy Department at Bloomingdale, White Plains, New York. UMB tilbyr videre- og etterutdanningskurs for helsepersonell, og i flere land i Europa og i USA har man nå mastergrader som knytter helse- og landbruk sammen i hagebruksrelaterte programmer (Horticultural Therapy/Therapeutic Horticulture).

De hagerelaterte terapeutiske tiltakene er tilrettelagt i forhold til brukerens personlige interesser, brukerens funksjonsnivå og de tilgjengelige ressursene på den aktuelle gården. Internasjonalt er det en stadig økende interesse for det som heter ”Urban Horticulture”, hvor man i storbyene legger til rette for ulike aktiviteter på de bynære gårdene og gårdsmiljøene.

Terapeutisk hagebruk (TH) har lange tradisjoner internasjonalt (Relf et al. 1992; Simson & Straus 1995; Relf & Lohr 2003), men er ikke utviklet spesifikt knyttet til gården som arena. Terapeutisk hagebruk er i dag en vel anvendt terapeutisk intervensjon både i USA, England, Sverige (trädgårdsterapi), Finland, Danmark, Nederland, Tyskland og Europa for øvrig. I Australia, New Zealand, Korea, Kina, Japan og i enkelte latinamerikanske land, er terapeutisk hagebruk også et supplerende tilbud til ulike pasientgrupper både innen psykisk og somatisk

helsevesen, både som et inpatient og outpatient tilbud, og i regi av offentlige helseinstitusjoner, private tilbud, og som et av en rekke tiltak/aktiviteter/intervensjoner som tilbys innen Grønn omsorg/IPT. I Sverige, Nederland og England har man flere såkalte ”rehabiliteringshager” tilpasset brukergrupper i ulike aldre og med ulike problemstillinger og behov (psykiske lidelser, rusproblemer, utbrenthet, fysiske handikap osv.).

I Norge etableres stadig nye sansehager spesielt knyttet til eldreomsorg og Alzheimer og det er for tiden en økende interesse for de terapeutiske omgivelser rundt pasienten både inne og ute.

Systematisk forskning innen feltet terapeutisk hagebruk begynte på 1970-tallet (Relf & Lohr 2003; Talbott et al. 1976). Det foreligger en betydelig mengde publikasjoner innen terapeutisk hagebruk. Det er gjennomført kvalitative studier (Ban 2001; Batt-Rawden & Tellnes 2005; Galvin 2000; Perrins-Margalis 2000; Richards & Kafami 1999; Unruh 2000; Unruh 2004), surveys (Waliczek et al. 2005), kvasiexperimentelle studier (Hung & Chang 2004; Kohlleppe et al. 2002; Stepney & Davis 2004) og enkelte studier med RCT-design med små utvalg som vanskeliggjør generalisering (Cimprich & Ronis 2003; Lee et al. 2004; Son et al. 2004; Talbott et al. 1976). Det finnes også reviews i forskningsfeltet (Ferrini 2003; Frumkin 2003; Frumkin 2004; Sempik et al. 2003; Sempik 2005; Smith 1998).

11.1.1 Forskningsbehov

Sempik et al. (2003) viser i en review av forskning på terapeutisk hagebruk, at det kun er få tilgjengelige forskningsstudier som ser på effekten av hagebruk på voksne med psykiske lidelser. De studiene som er utført, har gjennomgående et lite utvalg (få informanter) og mange studier er kvalitative. Sempik konkluderer i sin review med at terapien har effekt, men at man nå har behov for randomiserte kontrollerte studier (RCT-design) for å undersøke hagebruk/horticultural therapy (HT) videre (Sempik et al., 2003). I Storbritannia er det to forskningsprogrammer som studerer terapeutisk hagebruk spesielt knyttet til personer med psykiske helseproblemer (Alridge et al. 2005; Parr 2005). Begge studiene er kvalitative.

Tett opp til effekten av aktiviteter og det å være i en hage, er effekten av aktiviteter og opplevelser i naturen på mentale og psykiske forhold. Effekten av naturopplevelser er mye bedre dokumentert både teoretisk og i forskningsstudier. Nøkkelpublikasjoner i denne sammenhengen er “The Experience of Nature” av Kaplan og Kaplan (1989), og publikasjoner av Hartig et al (1991), Ulrich (1984) og Ulrich et. al (1991).

Totalt sett er det gjort en betydelig andel kvalitative studier i feltet, men få kvantitative randomiserte studier som dokumenterer effekten av terapeutisk hagebruk. Mangel på studier og evidens i publisert litteratur, indikerer at det er behov både for å legitimere og utvikle intervensjoner og programmer forskningsmessig, og at forskningsprosjektene designes på en slik måte at de tilfredsstillende forskningstekniske krav som etterspørres i feltet (randomiserte eksperimenter). I prinsippet betyr dette at det er ønskelig både å standardisere og utvikle intervensjoner og terapeutiske hageprogrammer som både er designet til de enkelte brukergrupper innen psykisk helsevern, og undersøke effekten av disse i forhold til de enkelte brukergrupperes spesifikke symptomer, ubehag og behov.

Til tross for en betydelig produksjon av vitenskapelige arbeider, er det en generell enighet i fagmiljøet, og litteraturen innen dette fagmiljøet, at det er viktig med RCT-design for å kunne vurdere effekten av denne typen intervensjoner. Lignende studier er også på gang både i Danmark, Sverige, Finland, England og Nederland i fagfeltet. Et internasjonalt fagfelt UMB

samarbeider med, og utveksler kunnskap og forskningsresultater med. I Norge er stipendiat Marianne Thorsen Gonzalez ved UMB i gang med en studie på effekten av terapeutisk hagebruk på depresjon, støttet av Norges forskningsråd og Jordbruksavtalen. Studien gjennomføres som et Grønn omsorgs tiltak på gårder i Oslo og Akershus 2008 og 2009. Studien avsluttes i 2010.

I et forskningsperspektiv er det også viktig å utvikle gode forskningsmetoder og evalueringsformer som sikrer at man kan trekke konklusjoner forenlig med de kravene man i helsevesenet setter til evidence-basert praksis. I tillegg er det viktig å teste hypoteser som underbygger de teorier som ligger til grunn for denne typen tiltak og intervensjoner. Det vil også være viktig å undersøke bruk av forskningsdesign som bruker ”mixed method design”, design hvor både talldata og tekstdata gjensidig informerer, utvider forståelsen og støtter opp om hverandre.

De teorier det kan være grunn til å undersøke videre er teorier som bygger på kognitiv psykologi, sosial psykologi, eksistensiell psykologi, miljøpsykologi og stresspsykologi/stressfysiologi.

Fremtidig forskning bør fokusere på følgende tema:

- Utvikling av standardiserte og etterprøvbare intervensjoner i terapeutisk hagebruk.
- Utvikling av gode forskningsmetoder og evalueringsformer. Mixed method design.
- Undersøke effekten av ulike typer terapeutiske hagebruksintervensjoner (restorative intervensjoner) på ulike psykiske lidelser og psykologiske problemer og prosesser.
- Undersøke effekten av ulike typer terapeutisk hagebruksintervensjoner (restorative intervensjoner) på ulike psykologiske problemer og prosesser i forbindelse med somatisk lidelse (rehabilitering etter kreftsykdommer, hjertelidelser, epilepsi, med mer).
- Undersøke de ulike elementer i intervensjonen med tanke på identifisering av mediatorer som antas å mediere effekter på psykisk helse, velvære og livskvalitet i de restorative intervensjonene.
- Utvikle teorigrunnlag ved å teste teoretiske hypoteser innenfor de ovenfor beskrevne teorier.

11.2 Dyreassisterte intervensjoner

Mennesker har til alle tider hatt nær tilknytning til dyr. I mytologien blir hunder ofte fremstilt som et bindeledd mellom den verdslige og åndelige verden, og i følge legender ble hellige personer assosiert med ulike dyr, og fikk sjelelig styrke gjennom samhandling med dyr (Armstrong 1973). Allerede i klassisk tid var dyr til stede i templer og trent for interaksjon med mennesker.

Den første kjente beskrivelsen i moderne tid i å bruke dyr i terapi er datert tilbake til 1792 da William Tuke brukte husdyr i behandling av mennesker på et asyl for sinnslidende. Han erfarte at dyr kunne vekke tillive positive følelser overfor andre mennesker og fungere som en sosial katalysator mellom mennesker (Tuke 1813). I 1860 skrev Florence Nightingale i ”*Notes on nursing*” at ”*A small pet animal is often an excellent companion for the sick, for long chronic cases especially*” (Serpell 2006 In: Fine 2006). Boris Levinson, en barnepsykolog, ble den neste store guruen. Hans første artikkel om temaet het ”The dog as a co-therapist” og viste ulike forsøk med bruk av hans egen hund i psykoterapi for barn med atferdsproblemer (Levinson 1962). Dette var starten på bruk av dyr i terapisammenheng i moderne tid. Han innførte begreper som ”pet-

therapy” og ”pet-oriented child psychotherapy”. Seiere er dette kalt ”pet-facilitated therapy” (PFT). I dag brukes begrepet *Animal-assisted therapy (AAT)* i internasjonal litteratur og forskning. På norsk kaller vi det *dyreassistert terapi (DAT)*.

Det er viktig å vite hva som menes med terapi. Terapi kan defineres som *en prosess som innebærer et spesielt forhold mellom en person som søker hjelp til å løse et fysisk eller psykisk problem og en person som er utdannet til å gi slik hjelp* (American Psychological Association). Når det gjelder dyr, bør en skille mellom det at dyr utløser en positiv emosjonell respons hos mennesket (rekreasjon, underholdning) og det at dyret har terapeutisk effekt. Terapi må innebære en systematisk bruk av dyret med en forholdsvis forutsigbar effekt. Derfor skiller man mellom dyreassisterte aktiviteter (AAA), for eksempel pasientvenner som har med dyr for å oppmuntre pasienter, og dyreassistert terapi (AAT). Delta Society i USA definerer AAT og AAA slik: *AAT innebærer at personell innen helsevesenet eller sosialvesenet bruker et dyr som del av jobben sin. AAT er en målrettet intervensjon der et dyr som tilfredsstillende visse kriterier er en integrert del av et behandlingsopplegg. Prosessen blir dokumentert og evaluert. AAA innebærer at dyret besøker mennesket. Ulike personer kan være involvert, i motsetning til AAT der én terapeut har hovedkontakten med pasienten. AAA kan brukes i mange ulike miljøer av spesielt utdannede fagfolk, delvis utdannede eller frivillige lekfolk.* Det er nylig innført et samlet begrep, animal-assisted interventions (AAI) og på norsk dyreassisterte intervensjoner (DAI), som dekker begge de ovenstående begrepene (Kruger & Serpell 2006).

Hvert år kommer det stadig flere rapporter og forskningsartikler som viser at interaksjon med dyr har positive effekter på menneskers helse. Mye av det som hittil er gjort av forskningsbasert kunnskap på dyr-menneskeinteraksjon er samlet i to bøker editert av Aubrey Fine (2000, 2006). Både fysisk, psykisk og sosialt kan dyr bidra til at vi fungerer bedre enn vi ville gjort uten dyr. Dette gjelder ikke bare hunder og katter, men pattedyr har den fordel at de er gode å ha fysisk kontakt med. Forskningen viser imidlertid ikke alltid positive effekter. Dette har ikke minst sammenheng med personenes *holdning* til dyr og i hvilken grad de utvikler *tilknytning* til dyret.

Det er fire hovedområder som forskningen på AAT frem til nå har fokusert på. Det er (i) fysiologiske effekter av interaksjon med dyr, (ii) dyr som sosial støtte og katalysator for å fremme kommunikasjon mellom mennesker, (iii) interaksjon med dyr for å fremme selvfølelse og mestring og (iv) interaksjon med dyr for å fremme omsorgsevne og empati.

Den første studien av effekter av kjæledyr på menneskers fysiske helse ble utført av Friedmann et al. (1980). Den viste at sjansene for å overleve et hjerteinfarkt eller alvorlig angina pectoris et år etter sykdomsutbruddet var bedre blant kjæledyreiere enn de uten kjæledyr. Studien ble seinere replisert med 369 pasienter som led av både hjerteinfarkt og ventrikulær arytmi, og viste at to faktorer uavhengig av hverandre økte sjansen for å overleve hjerteinfarkt; kjæledyrhold og det at man hadde sosial støtte fra andre mennesker (Friedmann & Thomas, 1995). Overlevelsen kunne ikke forklares av alvorlighetsgraden av hjerteinfarkt, psykologisk tilstand eller sosial status. Andre studier har vist redusert fysiologisk stress i form av lavere hjertefrekvens og blodtrykk (Wilson 1987, 1991; Nagergost et al. 1997; Anderson et al. 1992) og mindre småplager som hodepine, forkjølelse, søvnløshet, nervøsitet, trøtthet og fordøyelsesproblemer etter anskaffelse av kjæledyr (Serpell 1991). Siegel (1990) viste at eldre mennesker med kjæledyr hadde færre legebesøk pr. år enn eldre uten kjæledyr, mens andre studier ikke har funnet tilsvarende forskjeller mellom dyreeiere og de uten kjæledyr (Watson & Weinstein 1993; Zasloff & Kidd 1994). Hormonet oxytocin, som gir redusert stressnivå og får oss til å slappe av, øker ved amming, ved massasje og positiv sosial kontakt mellom mennesker

(Uvnäs-Moberg 1998). Økt nivå av oxytocin og andre neurotransmittere som også gir redusert stressnivå (prolaktin, serotonin og dopamin) er funnet hos mennesker ved interaksjon med kjæledyr (Ormerod 2007; Odendaal 2000).

Sosiale nettverk er vesentlig for god livskvalitet og helse. Cobb (1976) definerte sosial støtte som *"et gjensidig forhold mellom mennesker som gir en opplevelse av å bli tatt vare på, elsket, og vedtatt"*. Garrity & Stallones (1998) analyserte hvilke roller kjæledyr kan spille i menneskers sosiale liv. De konkludert med at fordeler kontakt med kjæledyr kan ha synes å samsvare med de fordeler mennesker kan ha av sosiale relasjoner med mennesker, men at disse fordelene er mest uttalt i belastende livssituasjoner. McNicholas & Collis (2006) fant i en spørreundersøkelse blant 68 kvinner som ble behandlet for brystkreft at tilstedeværelse av kjæledyr ga muligheter for å tilkjenne følelser det var vanskelig å formidle til andre mennesker. I tillegg bidro kjæledyrene å reetablere rutiner og struktur i hverdagen. En annen studie av McNicholas & Collis (2006) fant tilsvarende effekter blant pårørende etter dødsfall i nær familie, hvor kjæledyreiere raskere kom gjennom den akutte sorgfasen enn tilsvarende gruppe uten kjæledyr. Andre studier har vist at turgåing med hund ga flere spontane samtaler mellom ukjente mennesker (Messent 1983; McNicholas & Collis 2000), og stimulerte økt konversasjon mellom eldre psykiatriske pasienter (Bernstein 2000). Bruk av hest har vist at ridning kan bidra til å utvikle sosiale ferdigheter (Fitzpatrick & Tebay 1997) og fremme endring av problematferd i psykoterapi (Rothe et al. 2005). Dette viser at dyr kan fungere som gode katalysatorer mellom mennesker.

Det er noen få kontrollerte studier som har vist at kjæledyr kan redusere symptomer på angst og depresjon (Barker & Dawson 1998; Folse 1994; Antonioli & Riveley 2005), og gi mindre gledesløshet blant schizofrene (Nathans-Barel et al. 2005). Det er imidlertid gjort få studier som dokumenterer hvorvidt en intervensjon med husdyr kan gi mindre symptomer på angst og depresjon, men en nylig avsluttet doktoravhandling av Berget (2006) viste mindre grad av angst blant mennesker med psykiske lidelser ved follow-up 6 måneder etter en 3-måneders intervensjon med storfe og sau i forhold til kontrollgruppen. En annen norsk pågående kontrollert studie med husdyr for mennesker med depresjonsdiagnose, som avsluttes i 2011, vil vise om en tilsvarende intervensjon vil gi mindre symptomer på depresjon. Berget et al. (2007) viste at schizofrene pasienter og mennesker med alvorlige personlighetsforstyrrelser fikk signifikant bedret arbeidsevne i form av økt intensitet og nøyaktighet i arbeidet med husdyr i løpet av en 3-måneders intervensjon. Gruppen med stemningslidelser viste i samme studie at økt arbeidsevne også var positivt korrelert med reduksjon i angst og økt mestringsevne ved follow-up 6 måneder etter avsluttet intervensjon.

Sosial kognitiv teori tar utgangspunkt i at det er en gjensidig sammenheng mellom et individs kognisjon, atferd og miljø, og at målet med terapi er å bidra til positiv endring i en persons opplevelse av egen mestring og selvfølelse (Bandura 1977). Den eneste langtidsstudien med tradisjonelle husdyr er utført av Berget et al. (2008) som viste signifikant positiv endring i tro på egen mestringsevne ved follow-up 6 måneder etter avsluttet intervensjon blant mennesker med ulike psykiatriske diagnoser. Blant pasientene med stemningslidelser var det også nesten signifikant endring i mestring i løpet av den 3-måneders lange intervensjonen. En studie med hest viste bedret personutvikling og forbedring av livskvalitet og oppførsel (Jensen 2003).

Det er hittil gjort sparsomme studier som viser at interaksjon med dyr gir økt omsorgsevne og empati. Saumweber (2007) viste i en studie blant ungdommer med atferdsproblemer i alderen 10-18 år at det var positiv sammenheng mellom empati og positiv holdning til dyr, og mellom empati og følelsen av at dyret ga trygghet og støtte for angst og tristhet. Et annet interessant

funn var at det var positiv sammenheng mellom tilknytning til og omsorg for dyret. En tilsvarende studie av Stetina et al. (2007) viste bedre utvikling av emosjonelle strategier blant barn i alderen 5-7 år som fikk dyreassistert aktivitet med hund i forhold til kontrollgruppen.

Til tross for flere studier som viser positive effekter av *interaksjon* med dyr er det fortsatt ikke et felles anerkjent eller empirisk støttet teoretisk rammeverk som forklarer hvorfor *relasjonen* mellom menneske og dyr kan ha terapeutisk effekt, og sannsynligvis finnes det heller ikke én forklaringsmodell som passer for alle brukergrupper, type intervensjon eller dyreart.

I tillegg til sosial kognitiv teori er John Bowlby's tilknytningsteori ofte trukket frem som forklaringsmodell på dyreassisterte intervensjoner. Teorien beskriver og forklarer viktigheten av tilknytning for mellommenneskelige forhold. Den tar utgangspunkt i tilknytning mellom barn og omsorgspersoner og hvordan denne tidlige tilknytningen kan påvirke tilknytningen til andre personer seinere i livet (Bowlby 1982). Derimot finnes det ingen studier som underbygger dette som årsaken til de positive effektene av kontakt med dyr.

Det er sparsomt med forskning når det gjelder hvordan de ulike husdyrartene påvirker menneskets fysiske og psykiske helse. Det lille som er gjort i Norge er i all hovedsak basert på studier av hest. Det er skrevet bøker på temaet terapiridning og bruk av hest i rehabilitering (Falch 2008; Trætteberg 2008), og ved Universitet for miljø- og biovitenskap ble det i 1999 skrevet en hovedfagsoppgave med tittelen "Hesten som helsearbeider" (Bøhn 1999). Ved samme universitet ble det i 2006 skrevet en oppgave på hestens terapeutiske effekt inkludert forsknings- og utviklingsmuligheter for næringen (Hauge 2006). Tidsskrift for Ungdomsforskning publiserte i 2003 prosjektet "Jenter og hest, stallen som arena for sosialisering og mestring" (Koren 2003). Dette var et av de første prosjektene som rettet seg mot bruk av hesten utover det fysiske aspektet.

11.2.1 Forskningsbehov

1980-årene, ble forskning rundt dyreassistert terapi kritisert for dårlig forsøksdesign – med rette: kontrollgrupper manglet, eller var for lite relevante. N var for liten. Case-studier og anekdoter om bemerkelsesverdige effekter av dyr dominerte. Dette er interessant og nyttig nok, men vitenskapelig sett kun egnet til å generere hypoteser. Dette ble bekreftet i to kritiske reviewartikler (Beck & Katcher 1984; Barba 1995). Mye av dette skyldtes naturlig nok praktiske og økonomiske begrensninger med å få til gode design. Først i 1990-årene har forsøksmetodene blitt noenlunde tilfredsstillende, selv om det fortsatt mangler gode effektstudier.

Med bakgrunn i de få effektstudiene som er gjennomført med husdyr, samt det noe mangelfulle teoretiske rammeverk bør fremtidig forskning fokusere på følgende tema:

- Studier som analyserer hvilke elementer som påvirker effekten av dyreassistert terapi med husdyr (dyreart, karakteristika ved dyrene, dyreeier, brukergruppe, type intervensjon, sted, terapeutisk protokoll).
- Studier av mekanismene i dyr-menneskeinteraksjoner med husdyr (hvorfor og på hvilken måte påvirker interaksjon med dyr oss) med bakgrunn i teori knyttet til helsefag, psykologi, psykiatri og pedagogikk.
- Etologiske studier av mekanismene i dyr-menneskeinteraksjoner som bidrar til å modifisere menneskelig atferd.

- Kontrollerte studier som måler ulike helserelevante effekter, atferd og fysiologi i interaksjon med husdyr.
- Langsgående studier (follow-up) for å se endringer over tid.
- Studier for å validere ulike metoder (gir metoden svar på hypotesene?).
- Studier for å analysere suksesskriterier og begrensninger med ulike metoder.
- Studier av elementer i dyreassisterte intervensjoner som er komplementære med tradisjonelle terapeutiske intervensjoner.
- Studier av ulike dyreassisterte intervensjoner med husdyr i forhold til minoritetsgrupper og integrering.
- Studier av fysiologiske parametere i interaksjon med husdyr (oxytocin, endorfiner, dopamin, cortisol). Er dette parallelt til effekter med kjæledyr?
- Studier for å analysere gårdbrukeres interaksjon med husdyr og hvordan dette påvirker gårdbrukerens livskvalitet (ulike sosiale aspekter, empati kompetanse etc.)

12 Motivasjon og holdninger til IPT blant tilbydere, brukere, helsepersonell og pårørende

12.1 Gårdbrukere

I den refererte studien til NILF (Stokke & Rye 2007) oppga de fleste gårdbrukerne at motivasjonen for å starte med IPT var egen interesse, og at de ønsket å utnytte gårdens ressurser bedre. Disse funnene harmonerer i stor grad med den nasjonale frekvensrapporten til Fjeldavli & Meistad (2004) og rapporten om Grønn omsorg med husdyr for mennesker med psykiske lidelser (Hønsen 2005). I den nasjonale frekvensrapporten svarte bøndene at det viktigste motivet var å forbedre inntektene fra gårdsdrifta (61 % svarte at det hadde stor betydning), mens i undersøkelsen til Hønsen (2005) svarte 57 av de 78 bøndene (73 %) at muligheten for bedre inntekt var et viktig motiv. I begge disse undersøkelsene telte motivet for å kombinere IPT med egen utdanning mye, henholdsvis 48 % i den nasjonale kartleggingen, og 46 % i Hønsens studie. Det å kunne arbeide sammen med ektefelle/andre familiemedlemmer ble også trukket frem som viktige motiver i begge studiene. Mens 35 % svarte at dette var av stor betydning i den nasjonale kartleggingen, svarte 45 % at dette var av stor viktighet i studien til Hønsen. I den nasjonale studien ble det videre påpekt at muligheten for å fortsette driften på gården var en viktig motivasjon, men også det å kunne formidle bygdeverdier til storsamfunnet ble fremhevet som en viktig grunn for IPT. I begge undersøkelsene var plikten til å føre gården videre ansett som en svært liten grunn for å tilby IPT-tjenester.

Interessant å merke seg i den nasjonale studien var at den klart mest samfunnsmessige betydningen bøndene så av IPT-tilbudene var at de representerer en mer variert kvalitet på tilbudene til brukerne. I den omtalte masterstudien til Hønsen svarte 9 av 10 bønder at de mente at brukerne hadde fått bedre mestringsevne, bedret arbeidsevne og høyere aktivitetsnivå enn før de startet i tiltaket. Bøndene registrerte også at brukerne hadde blitt mer pratsomme og utadvendte.

Totalt sett viser de tre omtalte undersøkelsene (Fjeldavli & Meistad 2004; Hønsen 2005; Stokke & Rye 2007) at et av hovedmotivene var å øke inntjeningen på gården, men også motivet for å utvikle gode aktivitetstilbud for brukerne med muligheter for mestring og

aktivitet ble fremhevet som svært motiverende. Disse motivene ble også vektlagt som de viktigste blant bøndene i en evalueringsrapport av gården som pedagogisk ressurs i Nord-Trøndelag (Nergård & Verstad 2004). Blant de 10 bøndene som inngikk i evalueringen mente ni av disse at å øke næringsgrunnlaget på gården og å skape en ny mestringsarena for teorisvake elever var de viktigste begrunnelsene for å delta i samarbeidsprosjekter med skolen.

12.2 Brukere

Det er pr. i dag svært få brukerundersøkelser. Den første brukerorienterte evalueringen ble gjennomført ved fem gårder i Vestfold med tilrettelagt sysselsetting for mennesker med psykiske lidelser (Sørbrøden et al. 2000). Alle brukerne var mottakere av omsorgs- og/eller behandlingstjenester på grunn av psykiske lidelser. Samtlige av de 29 brukerne var trygdede, de fleste med uføretrygd. Undersøkelsen dreide seg om brukernes trivsel, hvordan de oppfattet og beskrev sin arbeidssituasjon, verdien sysselsettingen hadde for dem, samt fremtidsperspektiver og muligheter for utvikling.

Det ble gjennomført en oppfølgingsundersøkelse av de samme Inn på tunet tiltakene i 2003 (Sørbrøden & Lærum 2003). Her inngikk 36 brukere. I tillegg til disse var det inkludert 7 brukere fra undersøkelsen i 2000 som hadde sluttet i tiltaket.

Vestfoldundersøkelsene oppsummerer følgende som de viktigste brukererfaringene:

- **Trivsel:** Generelt oppga brukerne veldig god trivsel med sysselsettingen. I snitt ga de tilbudene karakteren 9 (på en skala fra 1 til 10).
- **Arbeidsoppgaver:** Brukerne beskrev arbeidsoppgavene som varierte og trivdes med det. Noen hadde fått egne spesielle oppgaver eller ansvarsoppgaver og betraktet disse som en forutsetning for å være i tiltaket.
- **Arbeidssituasjonen:** De fleste brukerne oppga at arbeidssituasjonen var godt tilpasset den enkeltes ønsker, behov og funksjonsevne. Vurderingene av antall dager, arbeidstid, arbeidsmengde, utfordringer og arbeidsleders tilgjengelighet samlet seg i kategorien ”passe”. Avvikene bestod først og fremst i at enkelte ønsket flere dager pr. uke og lengre dager. Det gikk også frem at brukerne opplevde en grunnleggende aksept for varierende funksjonsnivå.
- **Effekter på funksjonsevne:** I begge undersøkelsene fremhevet brukerne at tiltakene ga muligheter for en mindre passiv tilværelse, sosial kontakt og muligheter for å lære nye ting. Flere oppga at de sov bedre og fikk mer overskudd til andre aktiviteter. I undersøkelsen i 2000 oppga 76 % at humøret hadde blitt bedre eller mye bedre enn tidligere. Dette ble også bekreftet i undersøkelsen i 2003, hvor 80 % svarte at humøret hadde bedret seg. I begge undersøkelsene svarte brukerne at de opplevde at den fysiske styrken var bedre enn tidligere (76 % i 2000 og 77 % i 2003).
- **Fremtidsperspektiv:** I undersøkelsen fra 2000 sa 85 % at de hadde et langtidsperspektiv på sysselsettingen, og at 20 % trodde de kom til å søke ordinært arbeid i fremtiden. I 2003 var dette bildet endret til at 34 % regnet med å komme i ordinært arbeid igjen.
- **Årsaker til avbrudd:** Blant de 7 brukerne fra evalueringen i 2000 som hadde sluttet i tiltaket hadde to sluttet som følge av at tiltaket de var i ble avsluttet, en sluttet av sosiale grunner, en ble flyttet til et annet tilbud, en gikk lei, en fikk barn og sluttet av den grunn, og en sluttet som følge av tilbud om annet arbeid. Berget

(2006) registrerte i sin doktoravhandling relativt liten drop-out prosent (31.7 %) i en 3-måneders intervensjon med husdyr for tilsvarende brukergruppe. Hovedårsakene til drop-out var primært at brukerne ønsket andre dyrearter på gården, at arbeidet med dyrene ble kjedelig etter hvert, og tilbud om annen terapeutisk behandling i løpet av intervensjonen. Interessant å merke seg var at svær få svarte at årsaken til at de sluttet var knyttet til gårdbrukeren. Det var størst frafall blant brukerne som var innlagt i psykiatrisk institusjon i forhold til hjemmeboende, noe som tilsier at brukere med psykiske lidelser i en ustabil fase av sykdommen kan være lite egnet for slike intervensjoner

Konklusjonen fra Vestfoldundersøkelsene er at tilretteleggingen, som tar utgangspunkt i den enkelte bruker, var en forutsetning for at brukerne ble værende i tiltakene. Videre ga tiltakene bedret funksjonsevne gjennom struktur og en mer normalisert livssituasjon.

Av nyere dato er en brukerevaluering av tilbud til mennesker med psykiske lidelser i tre kommuner i Sør-Trøndelag (Bjørgen & Johansen 2007). Den har tittelen: ”Bruker spør bruker. Evaluering av Inn på tunet”, og er basert på at tidligere brukere av helsetilbud er de som utfører evalueringen. Målsettingen er å oppnå en likemannseffekt ved at man intervjues av noen som har lignende erfaring, slik at spørsmål og fortolkning av problemstillingene gjenspeiler brukerperspektivet (Alm Andreassen & Grut 2001).

Prosjektet var et samarbeidstiltak mellom Mental Helse Sør-Trøndelag, Bruker Styrt Senter Midt-Norge, Høgskolen i Sør-Trøndelag (HiST) og Fylkesmannen i Sør-Trøndelag hvor målet var å avdekke hvordan brukerne opplevde tiltakene, samt å få frem forslag om endringsmuligheter som kan bidra til å utvikle tilbudene i positiv retning. Følgende spørsmålsstillinger ble belyst:

- I hvilken grad blir brukernes egne målsettinger ivaretatt?
- Er det stort sett samsvar mellom målene som defineres eller er det grader av målkonflikt?
- I hvilken grad oppnås det resultater i prosjektene som bidrar til å realisere disse målene?
- Finner brukerne seg til rette, slik at de trives og finner meningsfulle aktiviteter på gårdene?
- I hvilken grad bidrar tiltakene til å sette brukerne i stand til videre arbeidsforløp?
- Hvilken nytte har brukerne av tilbudene?
- Hvordan opplever gårdbrukerne og de øvrige involverte partene at brukerne blir ivaretatt gjennom tilbudene?

Fylkesmannen valgte ut de fem gårdene som inngikk i evalueringen, mens gårdbrukerne rekrutterte brukerne. Totalt deltok 15 brukere i evalueringen. Intervjuene ble utført ved fokusgruppeintervju hvor gårdbruker ikke var til stede. Det ble lagt vekt på at intervjuene skulle foregå i trygge omgivelser slik at informantene skulle føle seg mest mulig frie til å uttrykke seg. Intervjuene ble tatt opp på bånd for å sikre nøyaktig innhold i utsagnene. I henhold til avtale med oppdragsgiver ble det utført intervju med utvalgte informanter i kommunene og NAV, totalt fire personer. Disse intervjuene ble gjennomført ved telefonintervju og personlig fremmøte. Det ble ikke gjennomført intervju av gårdbrukerne.

Oppsummert viste evalueringen at:

- Aktørenes mål med tiltaket i stor grad var sammenfallende.
- Brukernes målforståelse i tiltaket var sammenfallende. De som var nye var mer vage i oppfatning av målforståelsen enn de som hadde vært i tiltak over lengre tid.
- Det var ulik oppfatning av måloppnåelse i forhold til kvalifisering til arbeid. Noen brukere oppga at målet var å komme ut i jobb, men at relevansen av tiltaket i forhold til senere jobb var uklar. Oppdragsgivernes forventning om at brukerne skulle komme ut i annet arbeid var ikke fremtredende.
- Det var ulik grad av samsvar mellom yrkesmessig rehabilitering og tiltaket. Brukerne opplevde at tiltaket ga generell kvalifisering og økt grad av mestring på områder som kan overføres til generelt arbeidsliv. Noen oppga at egen yrkesmessige interesse ikke var i samsvar med tiltaket, men fungerte greit i kraft av mangel på andre tilbud.
- Noen brukere oppfattet at de gjorde en produktiv innsats som de ikke fikk tilstrekkelig verdsetting for.
- Brukerne opplevde arbeidsoppgavene som meningsfulle, men mange uttrykte at oppgavene var mer koplet til et trivelig fellesskap enn personlig utvikling. Mer fokus på en individuell plan kan gi større muligheter for å se egen fremgang.
- Få personer i tiltaket å forholde seg til ble uttrykt som viktig, slik at tiltakene ikke får et institusjonelt preg med rutiner og mange personer å forholde seg til.
- Nyttan av tiltaket var i første rekke knyttet til mulighetene for sosial kontakt og en positiv hverdag som gir struktur og forutsigbarhet.
- For noen brukere var tiltaket fullt ut i samsvar med interesse for landbruk og natur.

12.3 Helsepersonell

Det er gjort svært få forskningsbaserte studier av helsepersonells motivasjon og holdninger til Inn på tunet/ Grønn omsorg både nasjonalt og internasjonalt. En Australsk studie av hund som besøksvenn til barn på sykehus viste at personell uten klinisk ansvar var mer positive til tiltaket enn leger og sykepleiere (Moody et al. 2002). En annen studie av Mason & Hagan (1999) viste at kvinnelige terapeuter var mer positive til dyreassistert terapi enn sine mannlige kollegaer. Dette ble også verifisert i en nasjonal studie av Berget et al. (in press) blant terapeuter til mennesker med psykiske lidelser som deltok i dyreassistert terapi med husdyr. Studien, som omfattet 60 terapeuter (50 kvinner og 10 menn), viste at terapeutene i stor grad trodde at husdyr kunne bidra positivt til ordinær terapi. De fleste trodde at dyreassistert terapi med husdyr kunne bidra positivt til utvikling av bedret interaksjon med andre mennesker, og 2/3 av terapeutene trodde at dyreassistert terapi med husdyr kunne bidra mer positivt til utvikling av psykisk helse enn annen form for arbeidsrelatert terapi. Det ble ikke funnet signifikante forskjeller mellom de ulike profesjonene, men de kvinnelige terapeutene var mer positive enn sine mannlige kollegaer.

12.4 Pårørende

Det er gjort sparsomt med studier av pårørende til brukere av IPT-tiltak. Blant pårørende til mennesker med demens har det vist seg at IPT kan gi verdifull dagbasert avlastning, men at pårørende også ser behovet for dagtilbud med overnattingsmuligheter (jfr. kap. 11.2.5 om mennesker med demens).

En nasjonal kartleggingsstudie gjennomført av Høgskolen i Nord-Trøndelag blant 474 foresatte til barn i 21 grunnskoler i Nord-Trøndelag som deltok i GSPR viste følgende resultater (Lyngstad 2003):

- 85 % av foreldrene var helt uenig i at elevene synes det stort sett var et ork å være på gården. Dette antas å reflektere elevenes holdninger.
- 90 % av foreldrene var helt enige i at det var gledelig at skolen la opp opplæringen slik at ungene fikk mer frisk luft og kontakt med natur.
- 83 % av de foresatte var helt uenige i påstanden om at ungene tapte mye tid til viktig teoristoff når de var på gården, noe som viste at foreldrene forstod verdien av å ha praktiske ”knagger” å henge teoristoffet på.
- 90 % av foreldrene var positive til at samarbeidet mellom gård og skole skulle videreføres.

12.5 Forskningsbehov

Det er pr. i dag svært få evidence-baserte brukerundersøkelser og studier som omhandler motivasjon for og holdninger til IPT-tiltak blant tilbydere, helsepersonell og pårørende.

Fremtidig forskning bør fokusere på følgende tema:

- Gjennomføre kvalitative og longitudinale studier som særlig måler effekter av tiltak i forhold til opplevd mestring, sosial kompetanse og atferd blant ulike brukergrupper.
- Kartlegge ulike elementer ved arbeidsrelaterte aktiviteter som er av betydning for opplevd helse.
- Studere IPT-aktiviteter og fysisk helse sammenlignet med annen tilsvarende form for arbeidsrelaterte aktiviteter.
- Kartlegging av forskjeller mellom kjønn og øvrige demografiske variabler blant ulike brukergrupper i forhold til interesse og motivasjon for dyreassistert terapi med husdyr og hvordan dette påvirker bruken av slike tiltak.
- Kartlegge kjennskap, holdninger og motivasjon for IPT-tiltak blant ulike helsefaglige profesjoner, pedagoger og pårørende, samt hvilke elementer i tiltakene som antas å ha terapeutiske, pedagogiske og atferdsmessige effekter.
- Analyse av gårdbrukerens holdninger over for IPT; hvorfor starter de opp, hvorfor blir de i sektoren eller hvorfor slutter de med IPT?

13 Tilbyder og kjøper av IPT – flaskehalser og muligheter

13.1 Rammebetingelser og kvalitetssikring

En videreutvikling av Grønn omsorg som en type tjenestetilbud forutsetter at man definerer og spesifiserer grønne tjenester på en tydelig måte, som både tilfredsstillende tilbyders, kjøpers og brukers krav. Kvalitetskontroll og tydeliggjøring er viktige stikkord her. Dette gjelder både på etterspørsels- og tilbudssida. Etterspørselen etter helsetjenester, inkludert grønn omsorg, er spesiell på den måten at det ofte først er når man er syk eller pårørende blir syke, at man klarere ser hvilke behov og ønsker man har. I det norske helsevesenet fungerer derfor NAV, fastlege og DPS som representanter for de som trenger helsetjenester. Samtidig har de en formidlingsrolle ved at de har oversikt over hvilke tjenester som tilbys.

I etterspørselsdrevne system blir det viktig at de som etterspør tjenestene er klare på hva de ønsker og hva de er villig til å betale for ulike tjenester, der tjenestene er differensiert på

kvalitet. For land der det offentlige (tredje part) betaler for tjenestene, blir formidlingsrollen sentral. Tilbyderne av helsetjenestene forholder seg til helsevesenet i følgende rekkefølge:

1. Til den eller de som har opprettet kontakten med pasienten.
2. Til pasienten gjennom det tilbudet som leveres.
3. Til den som opprettet kontakten for evaluering av endring i pasienten sin tilstand og (ideelt sett) til en vurdering av de tjenestene som har blitt tilbudt med tanke på hvordan tjenestene kan forbedres.

Dette stiller tilbyderne av helsetjenester overfor en rekke utfordringer. Disse utfordringene blir noe spesielle for tilbydere av Grønn omsorg fordi helsetjenestene som leveres skjer i samspill med en eksisterende eller modifisert landbruksproduksjon. Berget et al. (2003) peker spesielt på betydningen av personlige kvaliteter hos tilbyderen, som evnen å samarbeide med alle involverte parter, for at kvaliteten på tjenesten skal bli tilfredsstillende. Kreativitet, evne til å drive prosjekter fremover, forhandle og skape gode nettverk er dessuten sentralt for å utvikle og skape forståelse blant alle involverte parter.

I forbindelse med problemstillinger som vedrører kvalitetsstrategier og arbeidet med å sikre og oppmuntre til en kontinuerlig forbedring av tjenestene i samarbeid med brukere, pårørende og frivillige samarbeidspartnere, kan det være et behov for et felles system som gjør kvaliteten på tilbudet synlig og målbar. Å utvikle en fungerende styringsmodell for grønne helsetjenester vil være et viktig moment i denne sammenhengen. I den forbindelse synes det også nyttig å utarbeide forslag til relevante kvalitetsindikatorer. Innenfor helsetjenesteforskningen er det for tiden mye fokus på det å måle kvalitet løpende. Denne forskningserfaringen kan gi ideer til hvordan man best kan måle kvalitet på IPT-tjenester over tid og mellom ulike tjenestetilbydere.

Gode kontrakter og kvalitetssikringsprogram må skrives på en slik måte at de forstås selv om folk kommer fra forskjellige kulturer samtidig som de må ha en innretning som gir de riktige insentivene både for tilbydere og etterspørrere av IPT-tjenester. Det vil av denne grunn være ønskelig med en mer prinsipiell drøfting av ulike typer av kontrakter som kan være aktuelle for å regulere relasjonen mellom oppdragsgivere (prinsipal) og potensielle tilbydere (agenter) av IPT-tjenester (Chalkley og Malcomson 2000; Newhouse 2005; Brousseau og Glachant 2002). Dette vil innebære en evaluering av ulike kontrakters egnethet til å oppnå relevante samfunnsmessige mål som kvalitet, kostnadsbevissthet og lave transaksjonskostnader kombinert med en tilfredsstillende rekruttering av gårdsbruk som ønsker å tilby slike tjenester. Ulike typer av kontrakter (betingelser, struktur og kontraktslengde) genererer altså ulike typer av insentiver og vil ofte fordele risiko mellom prinsipal og agent på ulike måter. Av interesse er også en vurdering av hvilke seleksjonsproblemer de ulike kontraktene kan representere. Hvordan bør kontrakter utformes for å sikre at de gårdsbruk og de bønder som samfunnet faktisk ønsker som tilbydere av IPT-tjenester faktisk vil tilby sine tjenester?

Krav til lønnsomhet og tilbud av IPT-tjenester av høy nok kvalitet kan kreve gode og langsiktige avtaler mellom selgere og kjøpere av disse tjenestene (Gjønnes og Sørbrøden 1998; Nergaard og Verstad 2004). I følge kartleggingsstudien til Fjeldavli og Meistad (2004) hadde halvparten av tilbyderne ettårige kontrakter med sin respektive kommuner. Kun hver tredje tilbyder hadde kontrakt for 2 år eller lenger. Kun 2/3 av informantene (204 av 327) besvarte spørsmålet som vedrørte langsiktighet når det gjaldt kontrakter noe som kan indikere at en betydelig andel av tilbyderne manglet kontrakter.

13.1.1 Forskningsbehov

Fremtidig forskning bør fokusere på følgende tema:

- Analyse av hvilke insentiver som skapes av ulike typer kontrakter.
- Analyser av utfordringer og problemer ved fravær av langvarige kontrakter.

14 Økonomiske analyser av IPT-tiltak

14.1 Samfunnsøkonomi

Tjenester som tilbys utenfor velfungerende marked bør underkastes samfunnsøkonomiske analyser for å sikre at ressursbruken står i et rimelig forhold til de samfunnmessige gevinster. I den forbindelse er det to typer av økonomiske analyser som vil være relevante for IPT-tjenester: (i) kostnadsanalyser, og (ii) økonomiske evalueringsanalyser (Drummond et al. 2005; Sloan 2005).

Kostnadsanalyser skal identifisere, måle og verdsette all samfunnmessig ressursbruk (kostnader) som følger av å tilby en tjeneste. En naturlig utvidelse av denne type av analyser vil være å sammenligne de beregnede samfunnsøkonomiske kostnadene ved IPT-tjenester med deres bedriftsøkonomiske kostnader eventuelt sammenligne dem med de samfunnsøkonomiske kostnadene for tjenester som står i et konkurranseforhold til IPT-tjenester. Samfunnsøkonomiske kostnadsanalyser gir først og fremst mening når man (i) sammenligner konkurrerende prosjekt med samme type og styrke på effekter, og (ii) når man kombinerer kostnadsanalysene med beregnede effekter av ulike tjenester (økonomiske evalueringsanalyser).

Økonomiske evalueringsanalyser representerer en metodikk som både tar hensyn til de samfunnsøkonomiske kostnader og de samfunnsøkonomiske velferdseffektene av ulike typer tjenester. Ved å gjøre dette blir man i stand til å rangere ulike prosjekt i henhold til deres samfunnmessige avkastning. Denne typen av analyser er relevante for IPT-tjenester, men krever, for å kunne gjennomføres, at det allerede eksisterer forskningsbasert kunnskap omkring styrken på effektsiden.

Studier av effekter og helseutfall måler ofte kliniske utfall direkte eller anvender såkalte diagnosespesifikke instrumenter. Slike tilnærminger er imidlertid ikke fullt ut tilfredsstillende fordi deres relevans i økonomiske evalueringsanalyser er begrenset i kraft av at to konkurrerende prosjekt ikke kan sammenlignes på en meningsfull måte hvis da ikke de kliniske utfallene er identiske (Donaldson et al. 2002). Et bedre alternativ er å anvende såkalte generiske deskriptive system som måler effektene vurdert via preferanser enten i form av monetære enheter (betalingsvillighet) eller i form av "nytte-ekvivalenter". Eksempler på preferansebaserte instrumenter er "standard gamble", "time trade-off" og "person trade-off." Metodene som ofte anvendes er QALY (quality adjusted life year), DALY (disability adjusted life year) and HYE (healthy year equivalents).

I Handlingsplanen for Inn på tunet 2007 slås det fast at *"det å komme i mål med salg av tjenester til det offentlige, er per i dag den største flaskehalsen for Inn på tunet satsingen."*

Årsakene er flere; men de viktigste er trolig stram offentlig økonomi (harde prioriteringer) og manglende kunnskap om IPT. Mange av tiltakene som skisseres i handlingsplanen har som mål å øke kommunenes kompetanse om IPT. Det er derfor ønskelig at det utføres økonomiske evalueringsanalyser for IPT-tjenester da slike analyser kan informere beslutningstakere på en systematisk og konsistent måte og gi dem mulighet til å kunne sammenligne og rangere ulike tiltak. Slike analyser kan sies å gi informasjon av høy kvalitet for potensielle etterspørere av IPT.

14.1.1 Forskningsbehov

Fremtidig forskning bør fokusere på følgende tema:

- Identifisere, måle og kvantifisere kommunenes kostnader ved kjøp av ulike IPT-tjenester fra landbruket relativt til kostnadene ved tradisjonell tjenesteproduksjon.
- Gi en oversikt over fylker og kommuner som mener å ha realisert betydelige gevinster ved bruk av IPT samt identifisere årsakene til at de har lykket.
- Utarbeide og teste veiledninger for kommuner som igjen kan bidra til en mer rasjonell utnyttelse av det potensialet IPT-tjenester har for på den måten å øke kommunenes kunnskap om Inn på tunet tjenestene.

14.2 Gårdsøkonomi

Det er gjennomført få undersøkelser i Norge på de driftsøkonomiske sidene ved IPT-tjenester. Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (NILF) foretok i 2007 en driftsøkonomisk analyse av åtte gårdsbruk i Møre og Romsdal og Sør-Trøndelag basert på regnskapsåret 2005 (Stokke og Rye 2007). Seks av gårdsbrukene ble i tillegg intervjuet om deres IPT-aktivitet. Intervjuene omfattet motiver for oppstart, erfaringer fra etableringer og drift og gårdbrukerens egen vurdering av aktiviteten. Økonomien i de øvrige næringsaktivitetene på gården ble ikke undersøkt i denne studien. Denne undersøkelsen tyder på stor variasjon i økonomi og måte tjenestene ble organisert på.

Tall fra Bygdeforskning (2004) viste at 60 % av i alt 222 gårdbrukere (for driftsåret 2002) oppga at IPT-virksomheten representerte mindre enn 100 000 kroner i netto inntekt (altså fratrukket faste og variable utgifter). I studien til Hønsen (2005) hadde 40 % av tilbyderne en driftsinntekt av Grønn omsorg på inntil 100.000 kroner. Om lag 25 % hadde en driftsinntekt på mellom 100 og 200 000 kroner årlig, mens bare 10 % hadde en inntekt på over 500 000 kroner.

14.2.1 Forskningsbehov

I tilknytning til spørsmål om hvorvidt nåværende rammebetingelser fremmer nyetablering av gårdsbruk som tilbyr IPT-tjenester og en videreføring av gårdsbruk som allerede har tilbudt slike tjenester, så synes det naturlig og inkludere mer prinsipielle analyser av de økonomiske insentivene som foreligger for denne sektoren. Interessen for å delta i slike prosjekter vil også være en funksjon av de kostnader og gevinster som den enkelte bonde til enhver tid står overfor. Dette betyr at en identifisering av de relevante kostnader og kostnader som følger av å tilby IPT-tjenester, deres størrelse og hvordan de fordeler seg over tid vil være av betydning. I tillegg er det nødvendig å avklare i hvilken grad eventuelle tilbydere er eksponert for risiko

og usikkerhet. Beslutningen om å tilby IPT-tjenester kan betraktes som en investeringsbeslutning hvor både risiko, horisont og diskontering spiller en rolle.

Det er lite informasjon om driftsresultater de senere år i tilknytning til IPT.

Fremtidig forskning bør fokusere på følgende tema:

- Regnskapsundersøkelser på gårder med IPT-tjenester (over flere perioder), for å få et inntrykk av gårdens totaløkonomi, dvs. å undersøke økonomien i totalaktiviteten på gårdsbrukene, og studere inntekts- og kostnadsfordelingen mellom de ulike aktivitetene. Dette for å avdekke hvor mye IPT utgjør av de totale inntektene på gården, og for å se IPT-aktivitetene i sammenheng med øvrig aktivitet på gården.
- Vurdere familiestruktur, utdanning, produksjonsstørrelser og diversitet samt ressursbruk når det gjelder arbeidskraft og bygninger. Videre er det viktig å etablere kunnskap om den utdanning og kompetanse de enkelte gårdsbruk har som er involvert i tilbudet av IPT.
- Utvikle en relevant metodikk for prising av IPT-tjenester som er nødvendig for å kunne sette verdi på de tjenestene som de tilbys, noe som igjen synliggjør verdiene som skapes for potensielle etterspørrere av IPT-tjenester (for eksempel kommuner).
- Hvordan påvirker IPT-driften andre næringsaktiviteter på gården? Har det en positiv effekt på næringsetablering og drift? For eksempel, hvilke kunnskaper/erfaringer har etablerere av IPT fått som de kan/vil nyttiggjøre seg av i andre næringsaktiviteter? Turisme og matforedling er trolig eksempler på aktiviteter som kan drives i tilknytning til IPT.
- Kvantitative analyser av gårdens økonomi, inkludert investeringer og finansiering.

15 Referanseliste

- Alexander, F.G. & Selesnick, S.T. 1966. *The History of Psychiatry: An Evaluation of Psychiatric Thought and Practice from Prehistoric Times to the Present*. New York, Alridge, J., Sempik, J. & Becker, S. 2005. *Health, well-being and social inclusion – therapeutic horticulture in the UK* Policy Press. ISBN 1 86134 725.
- Anderson, W.P., Reid, C.M. & Jennings, G.L. 1992. Pet ownership and risk factors for cardiovascular disease. *The Medical Journal of Australia* ,157: 298-301.
- Andreassen, I.H. & Grimseth, G. 2007. *Inn På Tunet. Opplæring på gård. Evalueringsrapport. Høgskolen i Bergen*. 59 s.
- Andreassen, T. A. & Grut, B.L. 2001. Brukermedvirkning som endringsmekanisme. Evaluering av en modell for kvalitetsforbedring i psykisk helsevesen gjennom tilbakeføring av brukererfaringer. Oslo, SINTEF Unimed.
- Antonioli C. & Riveley M.A. 2005. Randomised controlled trial of animal facilitated therapy with dolphins in the treatment of depression. *British Medical Journal*, 331: 1231-1234.
- Arbeids- og inkluderingsdepartementet og Helse- og omsorgsdepartementet. 2007. *Nasjonal strategiplan for arbeid og psykisk helse 2007-2012*. 44 s.
- Armstrong, E.A. 1973. "Saint Francis; Nature Mystic." Berkely, University of California Press.
- Ban, R. 2001. Rehabilitation effect of gardening therapy to treat chronic schizofrenia patients. *Chinese Nursing Research*, 15: 327 - 329.
- Bandura A. 1977. Self-efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change. *Psychological Review*, 84: 191-215.
- Barba, B.E. 1995. A critical review of research on the human/companion animal relationship: 1988-1993. *Anthrozoös*, 8: 9-15.
- Barker S.B. & Dawson, K.S. 1998. The effects of animal-assisted therapy on anxiety ratings of hospitalized psychiatric patients. *Psychiatric Services*, 49: 797-801.
- Batt-Rawden, K.B. & Tellnes, G. 2005. Nature-culture-health activities as a method of rehabilitation: an evaluation of participants' health, quality of life and function. *International Journal of Rehabilitation Research*, 28: 175-180.
- Beck, A.M. & Katcher, A.H. 1984. A new look at pet facilitated therapy. *Journal of the American Veterinary Medical Association*, 184: 414-421.
- Beetz, A. 2007. The development of empathy in children through interaction with animals. Abstracts, 11th International Conference on the Relationship Between Humans and Animals. Tokyo, 5-8 October 2007. pp. 35-36.
- Berget, B. 1988. *Husdyr i terapi for psykisk utviklingshemmede*. Hovedfagsoppgave i etologi. Institutt for husdyrfag, Norges landbrukshøgskole.
- Berget, B. 2006. *Animal-assisted therapy: effects on persons with psychiatric disorders working with farm animals*. PhD thesis 2006: 20, Norwegian University of Life Sciences, Ås.
- Berget, B., Braastad, B.O. & Ekeberg, Ø. 2003. *Grønn omsorg med husdyr for mennesker med psykiske lidelser*. NLH og Universitetet i Oslo. 13 s.
- Berget, B., Ekeberg, Ø. & Braastad, B.O. 2008. Animal-assisted therapy with farm animals for persons with psychiatric disorders: effects on self-efficacy, coping ability and quality of life, a randomized controlled trial. *Clinical Practice and Epidemiology in Mental Health*, 4: 9.
- Berget, B., Ekeberg, Ø., Braastad B.O. Attitudes to animal-assisted therapy with farm animals among health staff and farmers. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*. In press.

- Berget, B., Skarsaunet, I., Ekeberg, Ø. & Braastad, B.O. 2007. Humans with mental disorders working with farm animals. A behavioral study. *Occupational Therapy in Mental Health*, 23: 101-117.
- Bernstein, P.L., Friedmann, E. & Malaspina, A. 2000. Animal-assisted therapy enhances resident social interaction and initiation in long-term care facilities. *Anthrozoos*, 3: 213-224.
- Bertelli, M. & Brown, I. 2006. Quality of life for people with intellectual disabilities. *Current Opinion in Psychiatry*, 19 (5): 508-513.
- Bjerke, T., Andersen, O., Berg, S.K. & Krange, O. 2006. Friluftsliv i byen. Aktiviteter, ønsker og holdninger blant innbyggere i Groruddalen. NINA Rapport nr. 191 Norsk institutt for naturforskning (NINA), Oslo. 38 s.
- Bjerke, T., Østdahl, T., Thrane, C. & Strumse, E. 2006. Vegetation density of urban parks and perceived appropriateness for recreation. *Urban Forestry & Urban Greening*, 5: 35-44.
- Bjørge, T. 2004. Friminutt for pårørende, Avlastning for pårørende til hjemmeboende personer med demens. Nasjonalt kompetansesenter for aldersdemens, Tønsberg.
- Bjørger, D. & Johansen, K.J. 2007. Bruker spør bruker. Evaluering av Inn på tunet. Brukerevaluering av tilbud til mennesker med psykiske vansker i tre kommuner i Sør-Trøndelag. Trondheim, Mental helse i Sør-Trøndelag. 28 s.
- Bonaiuto, M., Aiello, A., Perugini, M., Bonnes, M. & Ercolani, A.P. 1999. Multidimensional perception of residential environment quality and neighbourhood attachment in the urban environment. *Journal of Environmental Psychology*, 19 (4): 331-352.
- Bonnes, M., & Secchiaroli, G. 1995. *Environmental Psychology. A Psycho-social introduction*. London, Sage Publications.
- Bowlby, J. 1982. Attachment and loss: Retrospect and prospect. *American Orthopsychiatric Association*, 52: 664-678.
- Brousseau, E. & Glachant J. M. 2002. *The Economics of contracts: Theories and Applications*, Cambridge University Press.
- Buttram, D.D., Galimberti, M.M., Brunetti, S.M. & Tarabusi, C. 2007. AnimalAssisted Therapy (AAT) with traumatised children living in a communal setting. Abstracts, 11th International Conference on the Relationship Between Humans and Animals. Tokyo, 5-8 October 2007. pp. 69.
- Bøhn, E. 1999. Hesten som helsearbeider - Utvelgelse og opplæring av hest for terapiridning. Hovedfagsoppgave. Institutt for husdyrfag, Norges landbrukshøgskole.
- Chalkley, M. & Malcomson, J.M. 2000. Government purchasing of health services. In: *Handbook of Health Economics*. pp 847-890. Edited by A.J. Culyer, J.P Newhouse , Elsevier Science.
- Chiesura, A. 2004. The role of urban parks for the sustainable city. *Landscape and Urban Planning*, 68: 129-138.
- Cimprich, B. & Ronis, D.L. 2003. An environmental intervention to restore attention in women with newly diagnosed breast cancer. *Cancer Nursing*, 26: 284-292.
- Cobb, S. 1976. Social support as a moderator of life stress. *Psychosomatic Medicine*, 38: 300-314.
- Coley, R.L., Kuo, F.E. & Sullivan, W.C. 1997. Where does community grow? The social context created by nature in urban public housing. *Environment and Behavior*, 29: 468-494.
- COST Action 866. 2006. Memorandum of Understanding for the implementation of a European concerted research action designated as COST Action 866 "Green care in agriculture". Technical Annex. COST Office, European Science Foundation, Brussels. http://www.cost.esf.org/typo3conf/ext/bzb_securelink/pushFile.php?cuid=253&file=fileadmin/domain_files/ABFS/Action_866/mou/866-e.pdf PDF-fil

- Cummins, R.A. 1997. Self-rated quality of life scales for people with an intellectual disability: A review. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 10 (3): 99-216.
- Delta Society. (n.d). About animal-assisted activities & animal-assisted therapy.
- DeVries, S. 2004. Health benefits of a more natural living environment. In: *Forestry Serving Urbanised Societies*. Wien, IUFRO World Series Vol. 14.
- Dezolt, D.M. 1992. Review of the Revised Behavior Problem Checklist. In: *The Buros Institute of Mental Measurements: The Eleventh Mental Measurements Yearbook*. pp. 764 – 765. Edited by .J.J. Dramer & J.J. Conoley. Lincoln NE, University of Nebraska Press.
- Dillon, J., Rickinson, M., Sanders, D., Teamey, K. & Benefield, P. 2003. Improving the Understanding of Food, Farming and Land Management among School-Age Children: A Literature Review. Research Report RR422. National Foundation for Educational Reseach and King's College London. 94 pp.
- Donaldson, C., Mugford, M. & Vale, L. 2002. Evidence-based Health Economics: from effectiveness to efficiency in systematic review, BMJ Books.
- Drummond M.F. 2005. *Methods for the economic evaluation of health care programmes*, Oxford University Press.
- Dunkel, L.M. 1983. Moral and Humane: Patient's Libraries in Early Nineteenth-Century in American mental Hospitals. *Bull. Med. Libr. Assoc*, 71: 274-281.
- Eek, A. & Nygård, Å.M. 2006. Lysning i sikte. Tønsberg, Aldring og helse.
- Endenburg, N. & Baarda, B. 1995. The role of pets in enhancing human well-being: Effects on child development. In: *The Waltham Book of Human-Animal Interaction: Benefits and responsibilities of pet ownership*, Ch. 2, pp. 7-17. Edited by I. Robinson. Elsevier, Kidlington. ISBN 0-08-042285-3.
- Engedal, K. 2001. Belastningsskala – pårørende. Nasjonalt kompetansesenter for aldersdemens, Tønsberg.
- Engedal, K. & Haugen, P.K. 1993. Klinisk Demens Vurdering. Nasjonalt kompetansesenter for aldersdemens, Tønsberg.
- Engedal, K. & Haugen, P.K. 2000. Mini Mental Status. Oslo, Novartis.
- Engedal, K. & Haugen, P.K. 2005. Demens – Fakta og utfordringer. Tønsberg, Aldring og helse.
- Falch, S. 2008 .Terapiridning, Hesten - den firbente fysioterapeuten, Tun Forlag.
- Ferrini, F. 2003. Horticultural therapy and its effect on people's health. *Advances in horticultural science*, 17: 77- 87.
- Fine, A. (Ed.) 2000. *Handbook on Animal-Assisted Therapy. Theoretical Foundations and Guidelines for Practice*. San Diego, Academic Press. 481 pp.
- Fine, A.H. (Ed.) 2006. *Handbook on Animal-Assisted Therapy. Theoretical Foundations and Guidelines for Practice, Second Edition*. San Diego Academic Press. 534 pp.
- Fitzpatrick, J.C. & Tebay, J.M. 1997. Hippotherapy and therapeutic riding. In: *Companion Animals in Human Health*. pp. 41-58. Edited by C.C. Wilson and D.C. Turner. London, Sage Publications.
- Flagler, J. & Poincelot, R.P. 1994. *People-Plant Relationships*. New York, Food Products Press: The Haworth Press.
- Folse, E.B, Minder C.C, Aycock M.J. & Santqana R.T. 1994. Animal assisted therapy and depression in adult college students. *Anthrozoös*, 7: 188-194.
- Friedmann, E., Katcher, A.H., Lynch, J.J. & Thomas, S.S. 1980. Animal companions and one-year survival of patients after discharge from a coronary care unit. *Public Health Reports*, 95: 307-312.
- Friedmann, E., Thomas, S.A. 1995. Pet ownership, social support, and on-year survival after acute myocardial infarction in the Cardiac arryhythmia Supression Trial (CAST). *American Journal of Cardiology*, 76: 1213-1217.

- Frumkin, H. 2003. Healthy places: Exploring the evidence. *American Journal of Public Health*, 93: 1451-1456.
- Frumkin, H. 2004. White Coats, Green Plants: Clinical Epidemiology Meets Horticulture, In: Proc.XXVI IHC - Horticulture, Human Well-Being and Life Quality, Vol. 639. Edited by D. Relf, Acta Hort, ISHS 2004.
- Galvin, K. 2000. User's perspectives of work rehabilitation in mental health. *British Journal of Therapy & Rehabilitation*, 7: 262 - 265.
- Garrity, T.F., Stallones, L., Marx, M.B. & Johnson, T.P. 1989. Pet ownership and attachment as supportive factors in the health of the elderly. *Anthrozoos*, 3: 35-44.
- Grahn, P. & Stigsdotter, U. A. 2003. Landscape planning and stress. *Urban Forestry and Urban Greening*, 2: 1-19.
- Green Chimneys. 2007. Conceptual Foundations, Implementation and Impact of the Green Chimneys Nature Based Programs. <http://www.greenchimneys.org>
- Hagborg, W. J. 1990. The Revised Behavior Problem Checklist and severely emotionally disturbed adolescents: Relationship to intelligence, academic achievement and sociometric ratings. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 18: 47 – 53.
- Hansen, K. B. & Nielsen, T. S. 2005. Natur og grønne områder forebygger stress. Skov og landskab, København ISBN 10: 87-7903-240-0. Harper & Roww, Publishers.
- Hartig, T., Mang, M. & Evans, G.W.1991. Restorative Effects of Natural Environment Experiences. *Environment and Behaviour*, 23: 3-26.
- Hassink, J. 2007. Farming for health across Europe. COST Action 866 “Green care in agriculture”. Conference, Vienna, 19-22 June 2007.
- Hassink, J. & van Dijk, M. (Eds.) 2006. Farming for Health. Green-Care Farming Across Europe and the United States of America. Wageningen UR Frontis Series, Vol. 13. Springer, Dordrecht. 357 s. http://library.wur.nl/frontis/farming_for_health.
- Hauge, H. 2006. Hestens terapeutiske effekt på menneskets psykiske og fysiske helse – tilbud, forskning, utdanning og utviklingsmuligheter. Semesteroppgave. Universitet for miljø- og biovitenskap.
- Helse- og omsorgsdepartementet. 2005. Handlingsplanen for fysisk aktivitet (2005-2009), s. 66.
- Helse- og omsorgsdepartementet. 2005. Mestring, muligheter og mening. Framtidas omsorgsutfordringer. St.meld. nr. 25 (2005-2006), s 103.
- Helse- og omsorgsdepartementet. 2007. Rundskriv nr. 1-5/2007.
- Hermundstad, G. 1999. Psykiatriens historie. Oslo, Ad Notam Gyldendal,
- Hugo, A. 2000. “å ta skrittet ut”. Utearealet som læringsarena. Prosjektrapport Levande skule (1996-2000), del 1. Det norske hageselskap, Oslo. 134 s.
- Hull, R.B. & Harvey, A. 1989. Explaining the emotion people experience in suburban parks. *Environment and Behavior*, 21: 323-345.
- Hung, C.C. & Chang, C.Y. 2004. Therapeutic and human health aspects of horticulture - A study of the restorative effects of urban and natural recreational settings. pp.235-236. In: ISHS Acta Horticulturae 369 XXVI International Horticultural Congress: Expanding Roles for Horticulture in Improving Human Well_Being and Life Quality. Edited by D. Relf. International Society for Horticultural Science, Toronto.
- Hønsen, I. 2005. Grønn omsorg med husdyr i landbruket for mennesker med psykiske lidelser – sett fra bondens side. Mastergradsoppgave i Natur, helse og miljø, Høgskolen i Telemark, Bø. 44 s. <http://www.deltasociety.org/aboutaaat.htm> .
- Illeris, K. 2000. Læring. Roskilde Universitetsforlag. 227 pp.
- Imsen, G. 2000. Elevenes verden. Innføring i pedagogisk psykologi. Tano Aschehoug. 395 s. Institutt for husdyrfag, Norges landbrukshøgskole.

- Isdahl, P.J. 1988. Historien til et øyeblikk, In: Fra dollhus til moderne psykiatri. Edited by P. Abrahamsen, Oslo, Selskapet for Oslo Bys Vel.
- Jensen, H. 2003. Bruk av hest i helsearbeid – sammendragsrapport. Hest og helse, Norsk Hestesenter Starum og Helse og rehabilitering,
- Jolly, L. 2007. Gården som pedagogisk ressurs. Et veiledningshefte for bønder og lærere. Kompendium. Seksjon for læring og lærerutdanning, Universitetet for miljø- og biovitenskap. 186 s.
- Jolly, L., Krogh, E., Nergård, T., Parow, K. & Verstad, B. 2004. The Farm as a Pedagogical Resource. Background for and evaluation of the co-operation between agriculture and primary school in the county of Nord-Trøndelag, Norway. Farming and Rural Systems Reseach and Extension. Proceedings of the Sixth IFSA European Symposium, Vol. II. Vila Real, Portugal, p. 633-645.
- Kacic, V.E., Zimmermann, F.P. & Strehlau, V. 2007. Influence of pet animals on Social Behaviour in Child Psychiatric Population. Abstracts, 11th International Conference on the Relationship Between Humans and Animals. Tokyo, 5-8 October 2007. pp. 67.
- Kaplan, R. & Kaplan, S. 1989. The experience of nature. A psychological perspective. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kaplan, R. 2001. The nature of view from home. Psychological benefits. Environment and Behavior, 33: 507-542.
- Kaplan, S. 1995. The restorative benefits of nature: toward an integrative framework. Journal of Environmental Psychology, 15: 169-182.
- Kim, E. 2003. Alternative and Complementary Therapies. Horticultural Therapy. Journal of Consumer Health on the Internet, 7: 71-6.
- Kohlleppel, T., Bradley, J.C. & Jacob, S. 2002. A Walk Through the Garden: Can a Visit to a Botanic Garden Reduce Stress. HortTechnology, 12: 489 - 492.
- Koren, E. & Træen, B. 2003. Jenter og hest, stallen som arena for sosialisering og metring. Tidsskrift for ungdomsforskning, 3 (2):3-26.
- Kruger, K.A. & Serpell, J.A. 2006. Animal-assisted interventions in mental health: Definitions and theoretical foundations. In: Handbook on Animal-Assisted Therapy: Theoretical Foundations and Guidelines for Practice. s. 21-38. Edited by A. Fine. San Diego, Academic Press,
- Kuczynski, M. & Slonka, K. 1999. Influence of artificial saddle riding on postural stability in children with cerebral palsy. Gait & Posture, 10: 154-160.
- Kultur- og Kirkedepartementet. 2003. Vinteraktiviteter for funksjonshemmede. Veileder.
- Kuo, F.E. & Sullivan, W.C. 2001. Aggression and violence in the inner city. Effects of environment via mental fatigue. Environment and Behavior, 33: 543-571.
- Kaae, B.C. & Møller Madsen, L. 2003. Holdninger og ønsker til Danmarks natur. By- og Landsplanserien nr. 21. Skov & Landskab. Hørsholm.
- Kweon, B., Sullivan, W.C. & Wiley, A.R. 1998. Green common spaces and the social integration of inner city older adults. Environment and Behavior, 30: 832-858.
- Lancioni G.E, Singh N.N, O'Reilly M.F, Oliva, D. & Basili, G. 2005. An overview of research on increasing indices of happiness of people with severe/profound intellectual and multiple disabilities. Disability and Rehabilitation, 27 (3): 83-93.
- Landbruks- og matdepartementet. 2007. Handlingsplan for Inn på tunet. 21 s. www.innovasjon Norge.no/Satsinger/Landbruk/Inn-pa-tunet/Handlingsplan/
- Landbruks- og matdepartementet. 2007. St.prp.nr.1 (2006-2007) kap.1.
- Landbruks- og matdepartementet. 2007. Strategi for næringsutvikling 2007-2009. ”Ta landet i bruk!”.
- Landbruks- og matdepartementet. 2008. St.prp.nr.1 (2007-2008) kap.1.

- Laumann, K. 2004. Restorative and stress-reducing effects of natural environments: Experiential, behavioural and cardiovascular indices. Dr.Psychol.Thesis, Universitetet i Bergen.
- Lee, Y.H., Ro, M.R. & Lee, Y.S. 2004. Therapeutic and human health aspects of horticulture - Effects of horticultural activities on anxiety reduction of female high school students. pp.249-253. In: ISHS Acta horticultrae 369 XXVI International Horticultural Congress: Expanding Roles for Horticulture in Improving Human Well_Being and Life Quality. Edited by D. Relf. International Society for Horticultural Science, Toronto.
- Lefort, J. M. 2006. Validation of an interactive measure of adaptive functioning as a supplement to current interview-based methods of assessment of adaptive behaviors in individuals with mild to moderate mental retardation. Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering. Vol 67(2-B), 2006, pp. 1155.
- Levinson, B. 1962. The dog as co-therapist. *Mental Hygiene*, 46: 59-65.
- Liebermann, G.A. & Hoody, L.H. 1998. Closing the Achievement Gap. Using the Environment as an Integrated Context for Learning. State Education and Environment Roundtable, San Diego, California. 106 pp.
- Lien, S. & Kleven, L.T. 2006. Fortsatt mange utenfor arbeidslivet. Statistisk sentralbyrå. Samfunnspeilet, 5-6.
- LK 06 – Læreplaner for kunnskapsløftet.
- Lyngstad, Ø. 2003. Evalueringsrapport – Gården som pedagogisk ressurs. Levanger videregående skole, Staup ressurscenter. 28 s.
- MacIntyre, S., MacIver, S. & Sooman, A. 1993. Area, class and health - should we be focusing om places or people. *Journal of Social Policy*, 22: 213-234.
- Martinsen, E. W., Moser, T., Borge, L., Moe, T., Johannesen, B. & Kaggestad J. 2004. Kropp og sinn: fysisk aktivitet og psykisk helse. Bergen, Fagbokforlaget. 184 s.
- Mason, S. & Hagan, C.B. 1999. Pet-assisted psychotherapy. *Psychological Reports*, 84: 1235-1245.
- McGibbon, N. H., Andrade, C.K., Widener, G. & Cintas, HL.1998. Effect of an equine-movement therapy program on gait, energy expenditure, and motor function in children with spastic cerebral palsy: a pilot study. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 40: 754-762.
- McNicholas, J. & Collis, G.M. 2000. Children's representations of pets in their social networks. *Child Care Health Development*, 27: 279-294.
- McNicholas, J. & Collis, G.M. 2006. Animals as Social Supports. In: *Handbook on Animal-Assisted Therapy. Theoretical Foundations and Guidelines for Practice*. Second Edition. pp. 49-71. Edited by A. Fine. San Diego, Academic Press.
- Meistad, T. & Fjeldavli, E. 2004. Landbruksbaserte veldferdstjenester - tilleggsnæringer i vekst. Frekvensnotat fra undersøkelsen Trender i norsk landbruk 2004. Internt notat. Norsk senter for bygdeforskning. 43 s.
- Meistad, T. & Nyland, R. 2005. Du må så før du høster – om arbeidsmarkedstiltak på gård for mennesker med psykiske lidelser. Rapport 2/05, Senter for bygdeforskning. ISSN 1503-2035.
- Messent, P.R. 1983. Social facilitation of contact with other people by pet dogs. In: *New Perspectives in Our Lives with Companion Animal*. pp. 37-46. Edited by A.H. Katcher & A.M. Beck. Philadelphia PA, University of Philadelphia Press.
- Moody, W.J., King, R., O'Rourke, S. 2002. Attitudes of pediatric medical ward staff to dog visitation programme. *Journal of Clinical Nursing*, 11: 537-544.
- Nagergost, S.L., Baun, M.M., Megel, M. & Leibowitz, J.M. 1997. The effects of the presence of a companion animal on physiologic arousal and behavioural distress in children during physical examination. *Journal of Pediatric Nursing*, 12: 323-330.

- Nathans-Barel I, Feldman P, Berger B., Modai I. & Silver H. 2005. Animal-assisted therapy ameliorates anhedonia in schizophrenia patients. A controlled pilot study. *Psychother Psychosom*, 4:31-35.
- Nergård, T. & Verstad, B. 2004a. Læring gir næring – Næring gir læring. Gården som pedagogisk ressurs i Nord-Trøndelag. Høgskolen i Nord-Trøndelag, Rapport nr. 16/2004.
- Nergård, T. & Verstad, B. 2004b. Først læring – så næring. Gården som pedagogisk ressurs i Nord-Trøndelag. Høgskolen i Nord-Trøndelag, Rapport nr. 23/2004.
http://www.bygdeforskning.no/Publikasjoner_PDF/RAPPORT%2002.04.pdf PDF-fil
- Newhouse, J.P. 2005. Pricing the priceless. A health care conundrum, the MIT Press.
- Nordahl, T. 2002. Eleven som aktør. Fokus på elevens læring og handlinger i skolen. Oslo, Universitetsforlaget.
- Nordaunet, T. 2008. Arbeid med husdyr innen Grønn omsorg og effekter av interaksjoner med dyr på psykisk helse. Masteroppgave ved Institutt for husdyr- og akvakulturvitenskap, Universitetet for miljø- og biovitenskap.
- Norsk Landbrukssamvirke. 2004. Norsk landbrukssamvirke. 63 s. www.landbruk.no.
- Nyland, R. 2005. Statusnotat for Inn på tunet. Det. Kgl. Selskap for Norges Vel. 15 s.
- O'Reilly, P.O. & Handforth, J.R. 1955. Occupational therapy with 'refractory' patients. *American Journal of Psychiatry*, 111: 763-766.
- Odendaal, J.S.J. 2000. Animal-assisted therapy - magic or medicine? *Journal of Psychosomatic Research*, 49: 275-280.
- Ormerod, E. 2007. Brief overview of known benefits of the human/companion animal bond. COST Strategic Workshop "Health and the Natural Outdoors", Larnaca, 19-21 April 2007
- Ottosson, J. 2007. The importance of nature in coping. Diss. Departement of Work Science, Business Economics and Environmental Psychology. Alnarp, Swedish University of Agricultural Sciences.
- Palamuso, J. 1985. Plants & People: Horticultural Therapy in A Historic Setting. *American Horticulturist*, 64: 4-6.
- Parow, K. 2000: "Det store spelet". Gården som pedagogisk ressurs. Prosjektrapport Levande skule (1996-2000), del 2. Det norske hageselskap, Oslo. 55 s.
- Parr, H. 2005. Sustainable communities? Nature work and mental health. Available by University of Dundee, UK. www.dundee.ac.uk/geography/inclusion.
- Pavot, W. & Diener, E. 1993. Review of the satisfaction of life scale. *Psychological Assessment* 5: 164-172.
- Perrins-Margalis, N.M. 2000. The immediate effects of a group-based horticultural experience on the quality of life of persons with cronic mental illness. *Occupational Therapy in Mental Health*, 16: 15- 32.
- Relf, P.D. & Lohr, V.I. 2003. Human Issues in Horticulture. *HortScience* 38.
- Relf, P.D., McDaniel, A.R. & Butterfield, B. 1992. Attitudes towards plants and gardening. *HortTechnology*, 24: 952-958.
- Retterstøl, N. 1980. Gaustad Sykehus - historikk og status 1980. In: Gaustad Sykehus 125 år. Edited by C. Astrup. Oslo, Universitetsforlaget.
- Retterstøl, N. 1991. Gaustad Sykehus - bondegård og pionersykehus. St. Hallvard, 3: 34-43. ISBN 82-90287-53-4.
- Richards, H.J. & Kafami, D.M. 1999. Impact of horticultural therapy on vulnerability and resistance to substance abuse among incarcerated offenders. *Journal of Offender Rehabilitation*, 29:183-193.
- Rothe, E.Q., Vega, B.J., Torres, R.M., Soler, S.m.C. & Pazos, R.M.M. 2005. Equine facilitated psychotherapy for children. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 5: 373-383.

- Rush, B. 1812. *Medical Inquiries and Observations, on Diseases of the Mind*, Philadelphia, Kimber & Richardson.
- Saumweber, K. & Beetz, A.M. 2007. *Animals and empathy. Abstracts, 11th International Conference on the Relationship Between Humans and Animals, IAHAIO. Tokyo, 5-8 October 2007.* p. 70.
- Schafft, A. 2005. *Skandinavisk faglitteratur om arbeid og psykisk helse. En summarisk oversikt og utvalgte eksempler.* Arbeidsforskningsinstituttet (AFI). Notat, September 2005.
- Schage, S. 2000. *Teknologiens psykologi.* Kronikk i *Dagbladet*, 15. april 2000, s. 2
- Schneck, J.M. 1960. *A history of psychiatry.* Thomas, Springfield, Ill.
- Scollon, C. N., Kim-Prieti, C. & Diener, E. 2003. *Experience sampling: Promises and pitfalls, strengths and weaknesses.* *Journal of Happiness Studies*, 4 : 5-34.
- Sempik, J. 2005. *Where are the numbers? Why there is a lack of quantitative data on the effects of therapeutic horticulture Thrive and CFFR.* ISBN 9051 7774. .
- Sempik, J., Aldrige, J. & Becker, S. 2003. *Social and therapeutic horticulture: Evidence and messages from research.* Thrive and CFFR. ISBN 0907274293.
- Serpell, J. 2006. *Animal-Assisted Interventions in historical perspective.* In: *Handbook on Animal-Assisted Therapy. Theoretical Foundations and Guidelines for Practice.* Second Edition. pp. 3-20. Edited by A. Fine. San Diego, Academic Press.
- Serpell, J.A. 1991. *Beneficial effects of pet ownership on some aspects of human health.* *Journal of the Royal Society of Medicine* 84: 717-720.
- Siegel, J.M. 1990. *Stressful life events and use of physician services among the elderly: The moderating role of pet ownership.* *Journal of Personality and Social Psychology* 58: 1081-1086.
- Simson, S.P. & Straus, M.C. 1995. *Horticulture as therapy. Principles and practice.* New York, The Food Product Press.
- Skarsaunet, I. 2005. *Mennesker med psykiske lidelser i arbeid med husdyr.* Mastergradsoppgave i etologi, Universitetet for miljø- og biovitenskap. 35 s.
- Skeie, I. 2004. *Psykisk utviklingshemmede - hvordan er omsorgen og helsetilbudet 13 år etter ansvars/HVPU-reformen? Ivar Skie intervjuer Geirmund Skeie.* *Utposten. Blad for allmenn-og samfunnsmedisin*, 33 (3): 16-20.
- Skaalvik, E. & Fossen, I. 1995. *Tilpasning og differensiering. Idealer og realiteter i norsk skole.* Trondheim, Tapir.
- Sloan F. 1995. *Valuing health care. Costs, benefits, and effectiveness of pharmaceuticals and other medical technologies,* Cambridge University press.
- Smith, D.J. 1998. *Horticultural therapy: the garden benefits everyone.* *Journal of Psychosocial Nursing & Mental Health Services*, 36: 14 - 21.
- Sommerschild, H. 1998. *Mestring som styrende begrep.* In: *Mestring som mulighet I mote med barn, ungdom og foreldre.* Edited by B. Gjærum, B. Grøholt, H. Sommerschild. Oslo, Tano Aschehoug.
- Son, K.C., Um, S.J., Kim, S.Y., Song, J.E. & Kwack, H.R. 2004. *Therapeutic and human health aspects of horticulture - Effect of horticultural therapy on the changes of self-esteem and sociality of individuals with chronic schizophrenia.* pp.185-191. In: *ISHS Acta horticulturae 369 XXVI International Horticultural Congress: Expanding Roles for Horticulture in Improving Human Well_Being and Life Quality.* Edited by D. Relf. International Society for Horticultural Science, Toronto.
- Söderback, I., Söderström, M. & Schäländer, E. 2004. *Horticultural therapy: the 'healing garden' and gardening in rehabilitation measures at Danderyd Hospital Rehabilitation Clinic, Sweden* *Pediatric Rehabilitation*, 7: 125-39.

- Sørbrøden, Ø. 2003. Grønn omsorg: bruk av gården som ressurs for opplærings-, helse- og sosialsektoren. Rapport fra det nasjonale prosjektet 2000-2002. 49 s.
- Sørbrøden, Ø. & Lærum, E. 2003. Grønn omsorg i Vestfold. Tilrettelagt sysselsetting for mennesker med psykiske lidelser. Evaluering med vekt på langsiktige virkninger for brukerne. En oppfølging i 2003 av evalueringen gjort i 2000. Tønsberg, Fylkesmannen i Vestfold. 23 s.
- Sørbrøden, Ø., Lærum, E. & Lærum, K.T. 2000. Grønn omsorg i Vestfold. Tilrettelagt sysselsetting for mennesker med psykiske lidelser. En brukerorientert evaluering med fokus på personlig utvikling og livskvalitet, forbedringer - økonomiske analyser- videreutvikling. Tønsberg, Fylkesmannen i Vestfold. 47 s.
- Sosialdepartementet. 1991. Lov om sosiale tjenester (Sosialtjenesteloven).
- Sosial- og helsedirektoratet. 2005. Psykisk helsearbeid for voksne i kommunene: beskrivelse av fagfelt, råd, veiledning og overordnede rammer. SHdir, Veileder IS-1332.
- Statistisk Sentralbyrå 2001. Levekårsundersøkelsen 2001.
- Stepney, P. & Davis, P. 2004. Mental health, social inclusion and the green agenda: An evaluation of a land based rehabilitation project designed to promote occupational access and inclusion of service users in North Somerset, UK. *Social Work in Health Care*. 39: 375-397.
- Stetina, B.U., Maman, T.L., Handlos, U., Turner, K., Beetz, A.M. & Krypstein-Exner, I. 2007. Improving emotion regulation capabilities through Animal-Assisted Training (MTI)? Abstracts, 11th International Conference on the Relationship Between Humans and Animals, IAHAIO. Tokyo, 5-8 October 2007. p. 72.
- Stokke, K. & Rye, K.P. 2007. Inn på tunet. Nasjonal og regional organisering. Gårdbrukerens økonomi og erfaring. Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning. Notat 2007-8.
- St.meld. nr. 40 (2002-2003). Nedbygging av funksjonshemmende barrierer. Strategier, mål og tiltak i politikken for personer med nedsatt funksjonsevne. Oslo: Det kongelige Sosialdepartement.
- St.prp. nr. 63 (1997-98). Opptappingsplanen for psykisk helse 1998-2008 (2006).
- Strandli, E.H.Å. 2007. Den beste dagen på mange år, Dagtilbud for personer med demens i Grønn omsorg. Tønsberg, Aldring og helse.
- Sullivan, M.E. 1979. Horticultural therapy--the role gardening plays in healing. *J Am Health Care Assoc*, 5: 5-6.
- Talbott, J.A., Stern, D., Ross, J., Gillen, C. 1976. Flowering plants as a therapeutic/environmental agent in a psychiatric hospital. *Hortscience*, 11: 365-366.
- Tiller, T. & Tiller, R. 2002. Den andre dagen – det nye læringsrommet. Kristiansand, Høyskoleforlaget, 238 s.
- Trætteberg, E. 2006. Ridning som rehabilitering, Akilles- idrettsforlaget.
- Tuke, S. 1813. "Description of the Retreat.". Reprinted with an introduction by R. Hunter and I. Macalpine (1964). London, Dawsons.
- Ulrich, R. S. 1984. View through a window may influence recovery from surgery. *Science*, 224: 420-421.
- Ulrich, R.S. 1993. Biophilia, biophobia, and natural landscapes. In: *The Biophilia Hypothesis*. pp 73-137. Edited by S.R. Kellert, & E.O. Wilson. Washington, Island Press.
- Ulrich, R.S., Simons, R.F., Losito, B.D., Fiorito, E., Miles, M.A., Zelson. M. 1991. Stress recovery during exposure to natural and urban environments. *Journal of Environmental Psychology*, 11: 201-230.
- Unruh, A.M. 2000. The occupation of gardening in life-threatening illness: a qualitative pilot project. *Canadian Journal of Occupational Therapy*, 67: 70- 77.
- Unruh, A.M. 2004. The meaning of gardens and gardening in daily life: A comparison between gardeners with serious health problems and healthy participants. In: *Proc. XXVI*

- IHC - Horticulture, Human Well-Being and Life-Quality. Edited by D. Relf. Vol. 639. Acta Hort, ISHS 2004.
- Uvnäs-Moberg, K. 1998. Oxytocine may mediate the benefits of positive social interaction and emotions. *Psychoneuroendocrinology*, 23: 819-835.
- Vadnal, K. 2006. Farming for health in Slovenia. In: *Farming for Health. Green-Care Farming Across Europe and the United States of America*. pp. 249-269. Edited by J. Hassink, M. van Dijk. Wageningen UR Frontis Series, Vol. 13. Springer, Dordrecht.
- Vittersø, J. 1998. Happy People and Wonderful Experiences. Structure and Predictors of Subjective Well-being. Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Dr. Psychol. Department of Psychology, University of Oslo, Norway
- Vittersø, J., Dyrdal, G.M., Røysamb, E. 2005. Utilities and capabilities: a psychological account of the two concepts and their relation to the idea of a good life. <http://uit.no/psykologi/ansatte/21>.
- Waliczek, T.M. Zajicek, J.M, Lineberger, R.D. 2005. Waliczek, T.M. Zajicek, J.M. & Lineberger, R.D. 2005. The Influence of Gardening Activities on Consumer Perceptions. *Hort Science*, 40: 1360-1365.
- Watson N.L. & Weinstein M. 1993. Pet ownership in relation to depression, anxiety, and anger in working woman. *Anthrozoös*, 6:135-138.
- Wiesinger, G., Neuhauser, F. & Putz, M. 2006. Farming for health in Austria. In: *Farming for Health. Green-Care Farming Across Europe and the United States of America*. pp. 233-248. Edited by J. Hassink, M. van Dijk. Wageningen UR Frontis Series, Vol. 13. Springer, Dordrecht.
- Wilson, C.C. 1987. Physiological responses of college students to a pet. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 175: 606-612.
- Wilson, C.C. 1991. The pet as an anxiolytic intervention. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 179: 482-489.
- Zarit, S.H. & Whitlatch, C.J. 1992. Institutional placement: Phases of the transition. *The Gerontologist*, 32: 665-672.
- Zasloff, R. L. & Kidd A. H. 1994. Attachment to feline companions. *Psychological Reports*, 74: 747-752.
- Østensjø, S., Bjørnbækmo, W., Carlberg E.B. & Vollestad, N.K. 2006. Assessment of everyday functioning in young children with disabilities: An ICF-based analysis of concepts and content of the Pediatric Evaluation of Disability Inventory (PEDI). *Disability and Rehabilitation*, 28 (8): 489-504.
- Aas, Ø. 1999. Human dimensions studies in recreational fisheries management. Dr. agric. Thesis, Agricultural University of Norway.